

Een doel. Twee gedachten.

**Het nationaalsocialisme en restaureren in Nederland
1940-1944**

Colofon

Masterscriptie architectuurgeschiedenis en monumentenzorg, Universiteit Utrecht

Titel: Eén doel, twee gedachten. Het nationaalsocialisme en restaureren in Nederland: 1940-1944.

Auteur: M.A.G. de Jong, 5499321.

Begeleider: Dr. G. van Tussenbroek.

Tweede lezer: Drs. P.T.E.E. Rosenberg.

September 2015

Afbeelding titelpagina: Gedenksteen ter herinnering aan de restauratie van het huis 'Groen van Prinsterer' (Haags Gemeentearchief).

Inhoudsopgave

Voorwoord	4
Inleiding	5
1. De rol van de monumentenzorg in nationaalsocialistisch Duitsland	13
1.1 Monumentenzorg, restauratietheorie en praktijk voor de machtsovername in 1933	13
1.2 Positie van de monumentenzorg onder het nationaalsocialistisch bewind	27
1.3 De betekenis van monumenten binnen de nationaalsocialistische cultuurpolitiek	33
1.4 Restauratietheorie en praktijk onder nationaalsocialistisch bewind	35
1.4.1 Religieus erfgoed als nationaalsocialistische <i>Weihestätte</i>	48
2. De bezetting en culturele gelijkschakeling van Nederland	55
2.1 Monumentenzorg, restauratietheorie en praktijk voor de bezetting: 1917-1940	55
2.2 De gevolgen van de bezetting voor de Monumentenzorg	65
2.3 De gelijkschakeling: De Kultuurkamer en de Kultuurraad	68
2.3.1 De Nederlandsche Kultuurkamer	68
2.3.2 De Nederlandsche Kultuurraad	76
3. Het nationaalsocialisme en restaureren in Nederland	86
4. Conclusie	99
Bibliografie	103
Verantwoording afbeeldingen	110

Voorwoord

De onderwerpkeuze voor mijn thesis was snel gemaakt. Toen ik tijdens mijn Bachelor Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen de cursus ‘Monumentenzorg in Nederland en in internationaal perspectief’ volgde, was een van de opdrachten een reeds uitgevoerde restauratie te beschrijven. Ik had daarbij voor de restauratie van het laatmiddeleeuwse Besiendershuis in de Nijmeegse benedenstad gekozen. Het verbaasde me op dat moment dat de restauratie deels tijdens de Duitse bezetting had plaatsgevonden en het mogelijk was restauraties uit te blijven voeren. De restauratie heeft uiteindelijk vele jaren geduurd en door het verzamelen van allerhande sloopmateriaal kon men de restauratie toch voltooien. Het feit dat het Besiendershuis in bezettingstijd werd gerestaureerd riep verschillende vragen bij mij op. Want hoe stonden de bezetters tegenover het restaureren in Nederland? Speelden de Nederlandse monumenten in hun politiek een rol en hadden zij een voorkeur voor de wijze van restaureren? Het thema van de monumentenzorg tijdens de Tweede Wereldoorlog stond daarom bovenaan mijn lijst met mogelijke onderzoeksthema's voor deze masterscriptie.

Ik had dit onderzoek niet tot een goed einde kunnen brengen zonder de begeleiding en opbouwende kritiek van mijn scriptiebegeleider dr. Gabri van Tussenbroek gedurende het hele traject. Ik wil hem bij deze daarvoor nadrukkelijk bedanken. Ook wil ik een dankwoord uitbrengen naar mijn vrienden en naaste familie bij wie ik altijd de benodigde mentale ondersteuning kon vinden.

Inleiding

In 1918 werd de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg opgericht, als ondersteunend en adviserend orgaan van het toenmalige ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW). Ter gelegenheid van het vijftienvigjarig bestaan van de Rijkscommissie in 1943 schreef prof. dr. W. Martin het boekje *Herleefde schoonheid*.¹ Daarin is een overzicht opgenomen van de voltooide en de in uitvoer zijnde restauraties van dat moment. Volgens deze lijst werd tussen 1941 en 1943 een vijftigtal restauraties voltooid en werd van 43 gebouwen met de restauratie begonnen.² Ondanks de oorlogssituatie en de Duitse bezetting lijkt er gedurende de Tweede Wereldoorlog in Nederland dus nog volop te zijn gerestaureerd. Desondanks is tot op heden weinig onderzoek verricht naar de Nederlandse monumentenzorg en het restaureren in oorlogstijd.

Monumentenzorg in Nederland tijdens de bezetting: wetenschappelijke positionering

In het overzichtswerk *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland* van J.A.C. Tillema wordt de periode 1940-1945 in slechts enkele pagina's behandeld.³ Hierin besteedt hij kort aandacht aan de restauratieplannen voor de abdij en het stadhuis van Middelburg, die door het Duitse bombardement op 17 mei 1940 ernstig vernield waren. Hij stipt hier kort het belang aan dat de bezetters aan de stad toekenden als cultureel brandpunt op de grens van het nieuwe Duitse rijk en de vergeefse bemoeienis van G.A.S. Snijder (1896-1992), president van de Kultuurraad, met de restauratieplannen van het stadhuis en het abdijcomplex. Tot slot bespreekt hij het streven van de Duitsers om tot een wettelijke regeling voor de monumentenzorg te komen.⁴

De Duitse pogingen om de restauraties in Middelburg en de monumentenzorg te beïnvloeden waren volgens Tillema op niets uitgelopen door het felle optreden van de secretaris van de Rijkscommissie Jan Kalf. Het geschil over de restauratie van de abdij en het stadhuis kwam in hoofdzaak neer op de keuze tussen een 'zuivere' reconstructie van de vooroorlogse situatie gecombineerd met eigentijdse uitbreidingen ten bate van de gemeentelijke diensten enerzijds, zoals Kalf wilde, of een 'archaïserende' reconstructie in oude luister, zoals die ooit door de makers was bedoeld anderzijds.⁵ Het verzet tegen nieuwe

---

¹ W. Martin, *Herleefde schoonheid. 25 Jaar monumentenzorg in Nederland 1918 – 10 mei -1943*, Amsterdam 1945.

² Martin 1945 (zie noot 1), pp. 48-69.

³ J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland*, 's-Gravenhage 1975.

⁴ Tillema 1975 (zie noot 3), pp. 437-444.

⁵ Tillema 1975 (zie noot 3), pp. 438-439.

wetgeving kwam volgens Tillema alleen voort uit het feit dat deze door de Duitsers opgelegd zou worden en uitging van het zogenaamde leidersbeginsel. De wettelijke bescherming van monumenten was namelijk een streven waar in Nederland al jaren zonder resultaat voor werd geijverd.⁶

Waar Tillema er slechts summier op ingaat, wordt het proces van planvorming voor de wederopbouw van Middelburg nauwkeurig gereconstrueerd in *Architectuur en stedenbouw in oorlogstijd* onder redactie van K. Bosma.⁷ Van een eventuele nationaalsocialistische invloed wordt meteen afstand genomen door te stellen dat het wel tot enkele “schermutselingen” is gekomen, maar dat de bezetter nauwelijks of geen invloed heeft gehad op de wederopbouw en het restaureren.⁸ Deze invloed heeft men vanuit de Rijkscommissie weten te voorkomen door eindeloos tijd te rekken, waardoor het conflict zich voortsleepte tot het einde van de bezetting.⁹ Uiteindelijk werd pas na de bevrijding, volgens nieuwe ontwerpen, daadwerkelijk met de wederopbouw begonnen.

Het onderzoek naar de monumentenzorg tijdens de Tweede Wereldoorlog was tot die tijd dus beperkt tot de activiteiten in Middelburg. In 1995 werd onder redactie van K. Bosma en C. Wagenaar een omvangrijke studie naar de stedenbouw en wederopbouw van Nederland gepubliceerd onder de titel *Een geruisloze doorbraak*.¹⁰ Hierin worden zowel de wederopbouwprojecten uiteengezet van de steden en gebieden die bij de Duitse inval getroffen waren, zoals Rotterdam en Middelburg, maar ook steden als Nijmegen die onder de geallieerde inval zwaar hadden geleden. Daarbij concentreren de auteurs zich vrijwel uitsluitend op de architectonische en stedenbouwkundige vernieuwingen die door de grootschalige vernielingen mogelijk waren. Aan de restauratie van afzonderlijke objecten wordt in deze studie slechts summier aandacht besteed. Hoewel de rol van de monumentenzorg bij de wederopbouw nu terecht een belangrijke plaats heeft gekregen in de historiografie, blijft het onderzoek naar de monumentenzorg in bezettingstijd onvolledig.

In hetzelfde jaar werd, ter gelegenheid van vijftig jaar bevrijding, door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg het initiatief genomen dit onontgonnen terrein van zijn eigen geschiedenis te onderzoeken. Het jaarboek kreeg de veelzeggende titel *Monumenten en*

---

⁶ Tillema 1975 (zie noot 3), p. 442.

⁷ K. Bosma (red.), *Architectuur en stedenbouw in oorlogstijd: de wederopbouw van Middelburg 1940-1948*, Rotterdam 1988.

⁸ Bosma 1988 (zie noot 7), p. 9.

⁹ Bosma 1988 (zie noot 7), p. 89 en p. 112.

¹⁰ K. Bosma en C. Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en wederopbouw van Nederland*, Rotterdam 1995.

oorlogstijd.¹¹ Hierin worden verschillende aspecten van de Nederlandse monumentenzorg onderzocht, zoals de organisatie tot 1940 en de organisatorische veranderingen die door de bezetter werden doorgevoerd.¹² Maar ook de pogingen van de bezetter om een wettelijke bescherming van monumenten naar Duits model te realiseren worden uitvoeriger dan in Tillema's werk uiteengezet.¹³ Voor een overzicht van de verschillende restauratieopvattingen en de toepassing ervan in de eerste helft van de twintigste eeuw is het artikel van Ruud Meischke van belang.¹⁴ In hoeverre de restauratietheorie en praktijk in die periode eventueel zijn beïnvloed door de nationaalsocialistische ideologie wordt echter in geen van de artikelen aan de orde gesteld. Er wordt slechts één keer gewezen op de Duitse bemoeienis met de monumentenzorg van ideologische aard, waarbij wederom Middelburg als voorbeeld wordt genomen.¹⁵

Er is tot op de dag van vandaag dus nauwelijks onderzoek verricht naar een eventuele invloed van het nationaalsocialisme, waarbij verder wordt gekeken dan Middelburg. Daarnaast is het onderzoek vrijwel alleen vanuit het Nederlandse perspectief van de monumentenzorg benaderd. Aan de bredere context waarin Nederland een onderdeel vormt van de Duitse cultuurpolitiek wordt amper aandacht besteed.

Een eerste aanzet om Nederland in een breder kader te plaatsen is de bijdrage van Aart de Vries, "Kulturfreundlich" of "kulturfeindlich" in *Monumenten en oorlogstijd*.¹⁶ Hij wijst op het feit dat Nederland door de Duitsers als *kulturfreundlich* werd beschouwd en dat een grootschalige vernietiging van onze gebouwde cultuur om die reden mogelijk is uitgebleven. Hij benoemt daarnaast de nationaalsocialistische sympathieën van de architecten A.J. Kropholler en C.B. van der Tak,¹⁷ maar ook van Frans Vermeulen die lang werkzaam was voor het voormalige Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Tot slot stelt De Vries dat de tijdsomstandigheden van de bezetting een gunstige uitwerking moeten hebben gehad op het restauratiewezen. Op basis van het overzicht dat W. Martin in zijn boekje had opgenomen,

---

¹¹ A.G. Schulte e.a. (red.), *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zeist 1995.

¹² D. van Laanen, 'Aangehouden zorg: Rijksdiensten voor de monumenten 1939-1947', in: A.G. Schulte e.a. (red.), *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zeist 1995, pp. 8-31.

¹³ M. Polano en M. Kuipers, 'Monumenten in nood: het ontstaan van de monumentenwetgeving in 1940-1950', in: A.G. Schulte e.a. (red.), *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zeist 1995, pp. 66-78.

¹⁴ R. Meischke, 'Het stille einde van een bruisende restauratieperiode', in: A.G. Schulte e.a. (red.), *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zeist 1995, pp. 79-94.

¹⁵ Van Laanen 1995 (zie noot 12), p. 14-15. Van Laanen verwijst hierbij naar K. Bosma (red.), *Architectuur en stedenbouw in oorlogstijd: de wederopbouw van Middelburg 1940-1948*, Rotterdam 1988.

¹⁶ A. de Vries, "Kulturfreundlich" of "kulturfeindlich": het lot van monumenten in oorlogstijd', in: A.G. Schulte e.a. (red.), *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zeist 1995, pp. 227-231.

¹⁷ In 2007 verscheen een uitgebreide monografie over C.B. van der Tak, waarin ook aandacht wordt besteed aan zijn betrokkenheid bij nationaalsocialistische organisaties. Zie: A. Groot en M. Kramer, *C.B. van der Tak. Stadsarchitect tussen modernisme en traditie 1929-1945*, Bussum 2007.

constateert hij dat er in 1942 een lichte stijging te zien is van het aantal restauraties en ‘hoe wonderlijk het was dat de restauratie-activiteiten “gewoon” doorgingen’.¹⁸ De Vries sluit zijn artikel echter af met deze constatering en gaat niet verder in op de wijze van restaureren of in hoeverre deze restauratie-activiteiten eventueel door nationaalsocialistische ideeën zijn beïnvloed.

Het eerste onderzoek waarin de Nederlandse monumentenzorg daadwerkelijk als onderdeel van de nationaalsocialistische cultuurpolitiek wordt beschouwd is de scriptie van V. Simons uit 2014 getiteld *Getekend door de oorlog*.¹⁹ Hoewel zij zich in haar onderzoek concentreert op het werk van architect Jan Gratama (1877-1947) binnen de Amsterdamse monumentenzorg, geeft ze beknopt weer hoe de monumentenzorg in nationaalsocialistisch Duitsland was georganiseerd, welk belang monumenten voor de cultuurpolitiek hadden en welke organisatorische veranderingen de Duitse bezetting tot gevolg had binnen de monumentenzorg in Nederland. Op de theorie en praktijk van het restaureren in deze periode gaat zij echter niet in. Wel stelt ze terecht dat het onderzoek naar de invloed van het nationaalsocialisme op de architectuur en monumentenzorg is achtergebleven ten opzichte van het onderzoek naar andere sectoren van kunst en cultuur.²⁰ Daarbij doelt ze met name op de invloed van de Kultuurkamer en Kultuurraad.

Deze twee organen werden in november 1941 in het leven geroepen om het Nederlandse culturele leven te controleren, te sturen en te bevorderen met als einddoel de culturele en ideologische gelijkstelling van Nederland te realiseren. In de geschiedschrijving over deze organen speelt de monumentenzorg nauwelijks een rol. De Kultuurraad wordt in het standaardwerk van Lou de Jong *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* zelfs helemaal niet behandeld.²¹ De Jong beroept zich op het gegeven dat de Kultuurraad slechts vijf keer heeft vergaderd en de onderwerpen niet van betekenis waren en ‘zal de lezer er niet mee vermoeien’.²² Alleen al vanwege de verregerende bemoeienis in Middelburg lijkt deze conclusie te voorbarig. De Jong gaat daarentegen wel uitgebreider in op de organisatie en activiteiten van de Kultuurkamer, maar zijn aandacht gaat daarbij vooral uit naar de pers, muziek, letteren, het toneel en de beeldende kunsten.

---

¹⁸ De Vries 1995 (zie noot 16), p. 231.

¹⁹ V. Simons, *Getekend door de oorlog. Monumentenzorg in Amsterdam tijdens de Tweede Wereldoorlog*, z.pl. 2014.

²⁰ Simons 2014 (zie noot 19), p. 6.

²¹ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945*, 14 delen, 's-Gravenhage 1969-1994.

²² L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 6 juni '42 – mei '43. Eerste helft*, 's-Gravenhage 1975, p. 465.

Hetzelfde geldt voor *Kunst in crisis en bezetting* van Hans Mulder.²³ Mulder gaat weliswaar kort in op het architectenberoep en de Bond van Nederlandse Architecten, maar heeft daarbij alleen oog voor de relatie tussen het nationaalsocialisme en architectuuropvattingen met betrekking tot nieuwbouw.²⁴ Tot slot werd in 2013 het proefschrift van Benien van Berkel over het hoofd van de Kultuurkamer gepubliceerd, getiteld *Tobie Goedewaagen (1895-1980): een onverbeterlijke nationaalsocialist*.²⁵ In deze biografie komt zijn rol binnen de Kultuurkamer ruimschoots aan bod, maar ook nu lijkt geen sprake te zijn geweest van een rol van enige betekenis voor de monumentenzorg binnen het programma van de Kultuurkamer.

De vraag van Wim Denslagen in *Omstreden herstel* wat de Duitse cultuurpolitiek voor de restauratie van monumenten heeft betekend, blijft tot op heden dus onbeantwoord.²⁶ Het onderzoek naar de monumentenzorg tijdens de bezetting en in het bijzonder de eventuele invloed van het nationaalsocialisme op het restaureren in deze periode staat dan ook feitelijk nog in de kinderschoenen. Ondanks dat in het geval van Middelburg al diepgaand onderzoek is verricht naar de pogingen de restauratie- en wederopbouwplannen te beïnvloeden, is het te voorbarig daar algemene conclusies aan te verbinden en de rol van het nationaalsocialisme binnen het restauratiewezen uit te sluiten. Het feit dat in de verschillende studies naar de Kultuurkamer en Kultuurraad nauwelijks aandacht wordt besteed aan de monumentenzorg wekt daarnaast de indruk dat het geen belangrijke rol heeft gespeeld in de cultuurpolitiek. Het is echter van wezenlijk belang dat de monumentenzorg niet in deze onderzoeken lijkt te zijn meegenomen, maar eerder lijkt te zijn genegeerd. Het belang van deze sector wordt noch ontkend noch erkend.

Onderzoeksvraag en theoretisch kader

Het doel van deze scriptie is te onderzoeken of het nationaalsocialisme invloed heeft gehad op de monumentenzorg en het restaureren in het bijzonder. De gelijkschakeling van Nederland zal hierbij centraal staan. Na de machtsovername werd Nederland door de nazi's zowel politiek, als cultureel gelijkgeschakeld. De politieke gelijkschakeling betekende dat de Nederlandse politiek op alle bestuurlijke niveaus volgens het leidersbeginsel werd ingericht.

---

²³ H. Mulder, *Kunst in crisis en bezetting. Een onderzoek naar Nederlandse kunstenaars in de periode 1930-1945*, Utrecht 1978.

²⁴ Mulder 1978 (zie noot 23), pp. 236-239.

²⁵ B. van Berkel, *Tobie Goedewaagen (1895-1980): een onverbeterlijke nationaalsocialist*, Amsterdam 2013.

²⁶ W.F. Denslagen, *Omstreden herstel. Kritiek op het restaureren van monumenten: een thema uit de architectuurgeschiedenis van Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland (1779-1953)*, 's-Gravenhage 1987, p. 192.

Door de culturele gelijkschakeling kwam het gehele Nederlandse culturele leven in dienst te staan van de nationaalsocialistische ideologie. De centrale vraag van dit onderzoek luidt daarom: heeft de gelijkschakeling met Duitsland invloed gehad op de wijze van restaureren in Nederland? Het onderzoek zal zich in hoofdzaak concentreren op de periode 1940-1944. Het eindpunt ligt in 1944, omdat door de geallieerde opmars en de verslechterende omstandigheden vanaf dat jaar geen restauraties meer werden uitgevoerd.

Om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden, is het belangrijk de Nederlandse monumentenzorg binnen het bredere kader van de Duitse cultuurpolitiek te plaatsen. Daarom zal in het eerste hoofdstuk worden ingegaan op de nationaalsocialistische cultuurpolitiek en de invloed van het nationaalsocialisme op de restauratietheorie en praktijk in Duitsland. Want op welke manier heeft het nationaalsocialisme invloed gehad op de wijze van restaureren in Duitsland? Om de ontwikkelingen goed te kunnen begrijpen, is het noodzakelijk de belangrijkste ontwikkelingen van de monumentenzorg in Duitsland vanaf het einde van de negentiende eeuw tot 1933 hierbij in beschouwing te nemen. De informatie in dit hoofdstuk zal gebaseerd zijn op de belangrijkste onderzoeken naar dit onderwerp, die vanaf de jaren negentig door verschillende historici ter hand zijn genomen.

Een belangrijke bijdrage vormt het onderzoek *Konservieren nicht restaurieren* van Christoph Hellbrügge uit 1991.²⁷ In het kader van zijn onderzoek naar de geschiedenis van de methodestrijd van conserveren tegenover restaureren probeert hij tot slot de houding van de monumentenzorg tot het nationaalsocialisme te verklaren. Hellbrügge stelt dat sinds de jaren '20 van de twintigste eeuw conservatieve opvattingen binnen de monumentenzorg steeds overheersender werden en men zich op theoretische standpunten beriep, waarvan de nationaalsocialistische cultuurpolitiek een logisch gevolg leek te zijn. Deze ontwikkeling kon zich voltrekken, omdat de waardering voor de authenticiteit van het oorspronkelijke bouwwerk plaatsmaakte voor een waardering van het monument als 'gesinnungsbildend' voorbeeld. Hellbrügge concludeert vervolgens dat de Duitse monumentenzorg zich meer en meer vrijwillig in dienst stelde van de nationaalsocialistische propagandamachine.²⁸

In *Denkmalpflege und Diktatur* probeert Thomas Scheck de stelling van Hellbrügge daarentegen enigszins te nuanceren.²⁹ Hellbrügge baseert zijn onderzoek namelijk alleen op de theoretische beginselen binnen de monumentenzorg zonder zich daarbij op voorbeelden uit

---

²⁷ C. Hellbrügge, *Konservieren nicht restaurieren. Bedeutungswandel und Anwendungspraxis eines Prinzips der Denkmalpflege im 20. Jahrhundert*, Bonn 1991.

²⁸ Hellbrügge 1991 (zie noot 27), p. 202.

²⁹ T. Scheck, *Denkmalpflege und Diktatur: die Erhaltung von Bau- und Kunstdenkmälern in Schleswig-Holstein und im Deutschen Reich zur Zeit des Nationalsozialismus*, Berlin 1995.

de praktijk te beroepen. Bovendien berust zijn onderzoek vooral op secundaire literatuur en niet op het gebruik van archiefmateriaal of andere contemporaine bronnen. Scheck beroept zich daarom zowel op een grote hoeveelheid archiefmateriaal en toetst de theoretische grondslagen van het restaureren aan voorbeelden uit de praktijk in Schleswig-Holstein. Hij concludeert dat men zich binnen de monumentenzorg in eerste instantie niet volledig bewust was van de ware bedoelingen van het nieuwe bewind en dat de conservatoren bewust toenadering tot de nieuwe machthebbers zochten, omdat ze in de voorgaande jaren zelf niet in staat waren geweest hun maatschappelijk draagvlak te vergroten en zij de mogelijkheden daartoe nu groter achtten.³⁰ Hoewel hij erkent dat men binnen het vakgebied wel degelijk onderhevig was aan het heersende cultuur- en maatschappijpessimisme, ontkent Scheck dat concrete etnisch-culturele ideeën al voor 1933 tot een etnische ideologie hadden geleid binnen de monumentenzorg.³¹

Ursula Clemens-Schierbaum wijdt in 1995 haar dissertatie, *Mittelalterliche Sakralarchitektur in Ideologie und Alltag der Nationalsozialisten*, aan de bijzondere betekenis die aan de vroegmiddeleeuwse kerkelijke architectuur werd toegekend in de nationaalsocialistische cultuurpolitiek.³² Daarnaast probeert ze een antwoord te vinden op de vraag in hoeverre kunsthistorici medeverantwoordelijk zijn geweest voor het ideologisch ‘misbruik’ van deze architectuur door de nationaalsocialistische machthebbers.

Tot slot dient “*Schöpferische Denkmalpflege*” van Susanne Fleischner in dit overzicht te worden genoemd.³³ Volgens haar heeft Scheck te weinig aandacht voor de ‘*geistige Kongruenz, die im kulturellen Selbstverständnis der beiden kulturhistorischen Phänomene Ideologie und Denkmalpflege bestand*’. Tussen de theoretische grondbeginselen van de monumentenzorg en de wezenlijke elementen van de nationaalsocialistische cultuurideologie ziet Fleischner een verbazingwekkende rij overeenkomsten.³⁴ Deze studies laten zien dat zich binnen de Duitse monumentenzorg, reeds voor de nationaalsocialistische machtsovername, ontwikkelingen voordeden die de houding ten opzichte van het nieuwe bewind in grote mate heeft beïnvloed. Welke gevolgen dit had voor het restaureren wordt in hoofdstuk 1 uiteengezet.

Vervolgens zal binnen dit kader de ideologische en culturele gelijkschakeling van

---

³⁰ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 200.

³¹ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 31-34.

³² U. Clemens-Schierbaum, *Mittelalterliche Sakralarchitektur in Ideologie und Alltag der Nationalsozialisten*, Weimar 1995.

³³ S. Fleischner, “*Schöpferische Denkmalpflege*”: *Kulturideologie des Nationalsozialismus und Positionen der Denkmalpflege*, Münster 1999 (Beiträge zur Denkmalpflege und Bauforschung, 1).

³⁴ Fleischner 1999 (zie noot 33), p. 5.

Nederland worden geplaatst. Daarbij zal afzonderlijk worden onderzocht welke gevolgen de bezetting en de gelijkschakeling hadden voor de organisatie van de monumentenzorg in Nederland, welk belang er werd gehecht aan monumentenzorg binnen de Kultuurkamer en Kultuurraad en of de gelijkschakeling invloed heeft gehad op de theorie en praktijk van het restaureren in Nederland. Om deze eventuele invloed te kunnen onderzoeken, is het ook in dit geval van belang een stap verder terug te gaan in de tijd. Het beginpunt van het tweede hoofdstuk ligt daarom in 1917, het jaar waarin door de Nederlandse Oudheidkundige Bond de ‘Grondbeginselen’ werden gepubliceerd, die de nieuwe richtlijnen moesten vormen voor toekomstige restauraties.³⁵

Het onderzoeken van een aantal casusstudies zou naast het literatuuronderzoek kunnen uitwijzen of het nationaalsocialisme concrete invloed heeft gehad op het restaureren. Dit blijkt echter een onmogelijke opgave te zijn, omdat de archieven van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (tegenwoordig Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) na de oorlog zijn gezuiverd.³⁶ De bestudering van de archieven van de Kultuurraad en de Kultuurkamer, alsmede de jaargangen tussen 1940-1944 van tijdschriften als *De Schouw* en *Bouwkundig Weekblad Architectura* zullen daarom van doorslaggevende waarde zijn. De resultaten van het onderzoek zullen in een conclusie worden samengevat en een nieuwe bijdrage leveren aan het onderzoek naar de Nederlandse monumentenzorg in de Tweede Wereldoorlog.

---

³⁵ Meischke 1995 (zie noot 14), p. 79.

³⁶ Persoonlijke mededeling van drs. Albert Reinstra, specialist kerkelijke bouwkunst voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 31 maart 2015.

1. De rol van de monumentenzorg in nationaalsocialistisch Duitsland

De eerste helft van de twintigste eeuw was een roerige periode binnen de Duitse geschiedenis. Door het verlies van de Eerste Wereldoorlog kwam in 1918 een eind aan het Duitse keizerrijk. De nieuwe Weimar Republiek betaalde vervolgens de tol voor het verlies van de oorlog. Door het Verdrag van Versailles ging de republiek gebukt onder zware herstelbetalingen, inflatie en werkloosheid. Daarnaast maakten politieke verdeeldheid en de economische crises in de jaren '20 de omstandigheden nog moeilijker. De NSDAP wist onder leiding van Adolf Hitler in te spelen op deze omstandigheden en in 1933 lukte het hem de macht volledig naar zich toe te trekken. Zijn dictatuur en de bijbehorende ideologie hadden voor het culturele leven verstrekkende consequenties. Ook voor de monumentenzorg zou deze politieke en culturele omwenteling niet zonder gevolgen blijven.

1.1 Monumentenzorg, restauratietheorie en praktijk voor de machtsovername van 1933

De organisatorische ontwikkeling van de monumentenzorg

Al vanaf het einde van de achttiende eeuw werden vanuit particuliere kringen de eerste historische en oudheidkundige verenigingen opgericht. In de negentiende eeuw nam dat aantal explosief toe. Deze verenigingen gingen zich in de loop der tijd ook steeds meer specialiseren.³⁷ Vanaf het derde kwart van de negentiende eeuw ontstonden daarnaast in alle Duitse staten talloze lokale en regionale heemschutverenigingen, als tegenreactie op de verdergaande industrialisering en modernisering. Ze wilden niet alleen het cultuurlandschap en het historische dorps- en stadsbeeld, maar ook lokale tradities behoeden voor de gevolgen van de modernisering.³⁸

Ook door verschillende Duitse staten werden in de negentiende eeuw de eerste initiatieven genomen tot het beschermen van het cultureel erfgoed. Onder koning Friedrich Wilhelm IV (1795-1861) werd de Duitse architect en kunsthistoricus Ferdinand von Quast (1807-1877) in 1843 benoemd tot staatsconservator in Pruisen.³⁹ De zorg voor monumenten viel in Pruisen sinds 1835 onder het *Kultusministerium* en de minister bezat namens de staat en provincies formeel de enige beslissingsbevoegdheid over het lot van publieke monumenten. De staatsconservator had in het begin officieel vooral een adviserende rol.

---

³⁷ W. Speitkamp, *Die Verwaltung der Geschichte. Denkmalpflege und Staat in Deutschland 1871-1933*, Göttingen 1996 (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, 114), pp. 114-115.

³⁸ Speitkamp 1996 (zie noot 37), pp. 120-121.

³⁹ D. Karg, *Zum 200. Geburtstag von Ferdinand von Quast (1807-1877). Erster preußischer Konservator der Kunstdenkmäler*, Berlin 2008² (2007) (Arbeitshefte des Brandenburgischen Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologischen Landesmuseums, 18), p. 36.

Na de vorming van het Duitse Keizerrijk in 1871 bleef de monumentenzorg een taak van de afzonderlijke staten. Hoewel met name keizer Wilhelm II (r. 1888-1918) grote belangstelling toonde voor de monumentenzorg als middel om zijn macht te demonstreren, te legitimeren en een sterkere identiteitsvorming en integratie van het keizerrijk te bevorderen, kwam er ook in deze periode geen centrale wetgeving tot stand voor de bescherming van monumenten.⁴⁰ De keizer gaf daarentegen persoonlijk de opdracht tot grootschalige restauraties. Daarnaast probeerde de keizer zijn invloed op cultureel gebied te vergroten. Zo werd in Pruisen in 1891 op keizerlijk bevel voor iedere provincie een commissie ingesteld voor het onderzoek naar en het behoud van monumenten. Voor elke commissie werd tevens een *Provinzialkonservator* benoemd, die de commissie van advies moest dienen. Officieel werden aan de provinciale conservators alle bevoegdheden van de staatsconservators overgedragen, maar zij bleven daar in de praktijk aan ondergeschikt. Zo waren er dus twee verantwoordelijke lichamen: op provinciaal niveau de koninklijke regering en op staatsniveau het Pruisische *Kultusministerium*.⁴¹

Als reactie op de keizerlijke cultuurpolitiek poogden de individuele staten hun regionale identiteit te versterken. Ook zij zagen hierin een belangrijke rol weggelegd voor de monumentenzorg. Daarbij zouden ook sociale en pedagogische motieven een grotere rol gaan spelen. Deze ontwikkeling onderstreept de toegenomen invloed van de ‘heemschutgedachte’ binnen de regionale monumentenzorg. Hieruit kwamen vanaf het begin van de twintigste eeuw in enkele deelstaten, naast de al bestaande regelingen, ook de eerste monumentenwetten tot stand. In feite was de monumentenzorg in deze periode een instrument in de conflicten tussen het rijk en de deelstaten. Enerzijds was het een instrument voor de keizerlijke cultuurpolitiek, anderzijds voor de cultuurpolitiek van de deelstaten.⁴²

Pas in 1919 zou de eerste nationale wetgeving tot stand komen voor het beschermen van het cultureel erfgoed. In artikel 150 van de grondwet van de nieuwe Weimar Republiek was het volgende opgenomen: ‘*Die Denkmäler der Kunst, der Geschichte und der Natur sowie die Landschaft genießen den Schutz und die Pflege des Staates*’.⁴³ Op Rijksniveau vielen de verantwoordelijkheden omtrent de monumentenzorg toe aan de *Reichskunstwarts* binnen het Rijksministerie van Binnenlandse Zaken. Van een nationale, gecentraliseerde monumentenzorg was echter nog niet meteen sprake. Verschillende deelstaten, zoals Pruisen

---

⁴⁰ Speitkamp 1996 (zie noot 37), pp. 154-158.

⁴¹ Scheck 1995 (zie noot 29), pp. 15-16.

⁴² Speitkamp 1996 (zie noot 37), pp. 191-192.

⁴³ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 222.

en Beieren, verzetten zich tegen de centralisering van de monumentenzorg. Enerzijds zagen de deelstaten de nieuwe regelgeving en bemoeienis van de rijksoverheid als een bedreiging van hun regionale autonomie omtrent de monumentenzorg. Anderzijds zagen zij een gevaar in een te sterke centralisatie en nationalisatie van kunst en cultuur voor hun eigen regionale identiteit.⁴⁴

Ondanks het verzet van de deelstaten, wist de rijksoverheid de monumentenzorg uiteindelijk grotendeels te centraliseren. De cultuurpolitiek ontwikkelde zich na de Eerste Wereldoorlog van een machtsinstrument van de deelstaten tot een gemeenschappelijke taak van de natie en zou daarmee ook een taak van de bevolking moeten worden. Maar door de institutionalisering van de monumentenzorg en het belang dat aan wetenschappelijke en vakinhoudelijke kennis werd gehecht, kwam de werkelijke invloed op de praktijk in handen van een relatief kleine groep conservatoren.⁴⁵

Restaureren in theorie en praktijk

Hoewel al vanaf het begin van de negentiende eeuw allerlei particuliere verenigingen zich inzetten voor het behoud van het cultureel erfgoed, werd de negentiende-eeuwse restauratiepraktijk sterk gekleurd door de politiek-nationalistische context. Na het einde van de Napoleontische overheersing in 1815 zou onder andere het sterk heersende anti-Franse sentiment bepalend zijn voor de wijze van restaureren. Daarnaast speelde de Romantiek een belangrijke rol. Deze beweging ontstond als reactie op de Verlichting, een stroming waarvan de aanhangers geloofden in de vooruitgang van de maatschappij door middel van de moderne wetenschap, industrialisatie en urbanisatie. De Romantici beriepen zich juist op de keerzijde van de Verlichtingsideeën. Zij zagen namelijk de enorme vernietiging van het landschap en het cultureel erfgoed die de moderniteit veroorzaakte.⁴⁶ De Romantische idealen uitte zich dan ook in een hang naar de natuur, naar het geestelijke boven het materiële en naar de middeleeuwse pre-industriële maatschappij. Deze hang naar de middeleeuwen uitte zich ook in de negentiende-eeuwse architectuuropvattingen van het historisme.

Deze nieuwe waardering voor het middeleeuwse verleden ging hand in hand met het opkomende nationalisme en het verlangen naar de politieke eenheid van het Duitse volk. Het grootse verleden van het Duitse keizerrijk diende daarvoor als inspiratiebron, dat vooral werd gesymboliseerd door het christendom en de gotiek. De middeleeuwse monumenten waren de

---

⁴⁴ Speitkamp 1996 (zie noot 37), pp. 214-216.

⁴⁵ Speitkamp 1996 (zie noot 37), p. 396.

⁴⁶ Simons 2014 (zie noot 19), p. 23.

getuigen van dat verleden en dienden als voorbeeld voor de eigen tijd.⁴⁷ De historiserende restauraties van de grote domkerken in de negentiende eeuw waren een uitdrukking van deze romantisch-nationalistische idealen.

Vanwege de grote waarde die aan de gotische architectuur werd toegekend, werd bij deze grootschalige restauraties gestreefd naar stijlzuiverheid. Dat gebeurde enerzijds door het verwijderen van latere toevoegingen, waarbij vooral de ‘Franse’ barok en rococo het moesten ontgelden. Anderzijds werden ontbrekende delen in een veronderstelde oorspronkelijke stijl gereconstrueerd, waarbij oud en nieuw naadloos op elkaar aan moesten aansluiten. Op deze wijze diende de oorspronkelijke of de oorspronkelijk bedoelde, maar nooit uitgevoerde toestand te worden hersteld.⁴⁸ Een treffend voorbeeld van deze toegepaste stijlzuiverheid is de restauratie van de Dom in Bamberg tussen 1830 en 1837 (afb. 1-2).

Afb. 1 Georg Adam Arnold, olieverf op doek, 1682. Het middenschip van de Dom van Bamberg met het barokke interieur, naar het oosten gezien (Wikimedia Commons).

Afb. 2 Het 'gezuiverde' middenschip van de Dom van Bamberg, naar het oosten gezien. De barokke inventarisstukken zijn verdwenen en al het pleisterwerk is verwijderd met uitzondering van de gewelfvelden, 2008. Foto: B. Werner (Wikimedia Commons).

⁴⁷ Denslagen 1987 (zie noot 26), p. 140.

⁴⁸ Speitkamp 1996 (zie noot 37), p. 96.

Met de eerste grote historiserende restauraties ontstond ook de eerste kritiek op deze werkwijze. Zo had Ferdinand von Quast in 1844 als conservator van Pruisen de opdracht gekregen restauratieprincipes op te stellen om willekeur bij het restaureren te voorkomen. Hij had zich in 1837 echter al uitgelaten over de verwoestingen die restauraties aan konden richten: ‘*Keine Zerstörung ist im Stande, den ursprünglichen Charakter eines Denkmals so zu ändern, wie manche sogenannte Restauration*’.⁴⁹ Hij vergeleek de gotische zuiveringen van de kerkinterieurs met de vernieuwingen die men in de tijd van de rococo aanbracht. Ook daarbij werden de oude interieurs verwijderd om plaats te maken voor de mode van dat moment. En, zo stelde Von Quast, zoals die vernieuwingen nu worden afgekeurd, zouden ook de huidige restauraties moeten worden afgekeurd. Toevoegingen uit het verleden dienden te worden gerespecteerd, al maakte hij een uitzondering voor toevoegingen die het oudere werk teniet deden of de oorspronkelijke architectuur onzichtbaar maakten. Er konden volgens hem echter geen algemeen geldende restauratieprincipes worden gegeven, behalve dat met elke historische stijl en periode rekening gehouden moest worden.⁵⁰

De reconstruerende restauratiepraktijk ging echter onverminderd door in de tweede helft van de negentiende eeuw. De motieven voor deze restauraties liggen volgens Denslagen ‘in de mystieke gelijkstelling van de gotiek met het Duitse volk en met de christelijk-nationale traditie’. De restauraties dienden de bevordering van de Duitse cultuur en stonden in het teken van de identificatie met de middeleeuwse glorie van het Duitse rijk.⁵¹

Ook na de vorming van het Duitse keizerrijk zou niet van de gebruikelijke restauratiepraktijk worden afgeweken. Met name tijdens de regeerperiode van keizer Wilhelm II stonden de grote restauraties in het teken van zijn cultuurpolitiek. Ongeacht wetenschappelijke bezwaren verlangde de keizer van de monumentenzorg perfectionistische historiserende restauraties, die in dienst konden staan van zijn cultuurpolitiek. Hij bevorderde daarom bijvoorbeeld het werk van architecten als Bodo Ebhardt (1865-1945), die al meerdere restauraties op zijn naam had staan die aan de vorstelijke nationalistische ambities gehoor gaven. Ebhardt wilde met zijn werk bijdragen aan de legitimatie van het Duitse keizerrijk en pleitte om die reden voor scheppende reconstructies in aangepaste stijl. Daardoor zou weer worden opgebouwd wat door oorlog of verval verloren was gegaan, opdat het nationale gevoel van de bevolking versterkt zou worden.⁵²

---

⁴⁹ N. Huse, *Denkmalpflege. Deutsche Texte aus drei Jahrhunderten*, München 1984, p. 83.

⁵⁰ Denslagen 1987 (zie noot 26), p. 127-128.

⁵¹ Denslagen 1987 (zie noot 26), p. 136.

⁵² Speitkamp 1996 (zie noot 37), p. 109.

Vanaf omstreeks het laatste kwart van de negentiende eeuw zou de discussie over de omgang met het cultureel erfgoed in hevigheid toenemen. De Duitse kunsthistoricus Wilhelm Lübke (1826-1893) sprak in 1861 al over de ‘restauratiekoorts’ van dat moment.⁵³ In 1878 werd in een memorandum van het Verbond van Duitse architecten- en ingenieursverenigingen stelling genomen tegen de stijlzuiverheid. Men moest de monumenten waarderen, zoals ze vanuit het verleden zijn overgeleverd. Alles wat tussen de twaalfde en zeventiende eeuw vervaardigd was, was het behouden waard.⁵⁴ Hieruit blijkt dat de afkeer voor de achttiende-eeuwse barok en rococo in hun opvattingen daarentegen nog steeds overheerste.

Vanaf de jaren 1890 zou deze grens nog verder opschuiven. Tot de Eerste Wereldoorlog zou de opvatting, dat kunstwerken en monumenten uit alle tijdperken gerespecteerd moesten worden, aan invloed blijven winnen binnen de monumentenzorg. Daarbij dient gezegd te worden dat men de eigen tijd daar niet toe rekende. De grens werd nu gelegd op 1870.⁵⁵ Tot het begin van de twintigste eeuw zou de theoretische discussie echter nauwelijks tot de praktijk doordringen. Belangrijke restauratiearchitecten, zoals Carl Schäfer (1844-1908) en Paul Tornow (1848-1921), zouden nog volgens de heersende restauratieprincipes van reconstrueren en verbeteren blijven werken.⁵⁶

Opkomende beschavingskritiek en de ‘beginselenstrijd’

De eeuwwisseling was een keerpunt in de omgang met het gebouwde erfgoed. Zoals gezegd werd de gotiek steeds minder dominant en werd de kunst en architectuur uit latere perioden steeds meer gerespecteerd. Daarnaast vond er ook een typologische verbreding plaats van het monumentenbegrip. Naast de grote domkerken en burchten ontstond een grotere interesse voor woonhuizen en historische stads- en dorpsgezichten. De discussie over het doel van de monumentenzorg nam dan ook in hevigheid toe. Hieraan lag enerzijds de moderne vooruitgang ten grondslag, anderzijds kreeg men steeds meer oog voor de gevaren van de historiserende restauratiepraktijk.⁵⁷

Vanaf 1870 veranderde de Duitse maatschappij ingrijpend. De industrialisatie en modernisering leidden tot een sterke bevolkingsgroei en urbanisatie. De industrie, het grootstedelijk leven en de moderne cultuur werden als voorwaarden voor vooruitgang beschouwd en de moderne levensstijl als norm geaccepteerd. Rond de eeuwwisseling ontstond echter ook kritiek op deze vooruitgangsgedachte. De moderne vooruitgang had niet

---

⁵³ Huse 1984 (zie noot 49), p. 101.

⁵⁴ Speitkamp 1996 (zie noot 37), p. 97.

⁵⁵ Speitkamp 1996 (zie noot 37), p. 92-93.

⁵⁶ Speitkamp 1996 (zie noot 37), p. 97.

⁵⁷ A. Hubel, *Denkmalpflege. Geschichte, Themen, Aufgaben. Eine Einführung*, Stuttgart 2006, p. 79.

tot de gehoopte maatschappelijke en economische voorspoed geleid. Men zag in plaats daarvan een grote morele neergang, die zich uitte in het verval van smaak, stijl, cultuur en historisch bewustzijn. Dit vormde de kern van de beschavingskritiek en het cultuurpessimisme van het *fin de siècle*.⁵⁸

Als reactie op de moderniteit werd de natuur en vooral de verwantschap tussen de mens en de natuur steeds belangrijker. Hierop ontstonden tal van natuurbeschermingsbewegingen en heemschutverenigingen die, onder invloed van musicus Ernst Rudorff (1840-1916) en architect Paul Schultze-Naumburg (1869-1949), een belangrijke rol zouden spelen voor de monumentenzorg in de twintigste eeuw. Zo schreef Rudorff in zijn verhandeling *Heimatschutz* (1897):

*‘Was haben die letzten Jahrzehnte aus der Welt und insbesondere aus Deutschland gemacht! Was ist aus unsrer schönen, herrlichen Heimat mit ihren malerischen Bergen, Strömen, Burgen und alten Städten geworden [...] Mehr als je sind die Denkmäler der Vergangenheit unseres deutschen Volkes in der alles umgestaltenden Gegenwart des Schutzes bedürftig’.*⁵⁹

Deze ontwikkeling leidde uiteindelijk tot de oprichting van de *Deutscher Bund Heimatschutz* in 1904, waarin de regionale bonden opgingen en waarvan Schultze-Naumburg de eerste voorzitter was. De bond zette zich onder zijn leiding in voor de bescherming van het cultuurlandschap, op zichzelf staande monumenten, maar ook voor het behoud van historische dorps- en stadskernen.⁶⁰ De bond zorgde voor een toenemende populariteit van de liefde voor het geboorteland of geboortestreek. Dat was de basis waarmee het volk zich zou moeten identificeren. Het was de taak van de heemschutbeweging het volk hierin te onderwijzen om zo een nieuw volksethos te creëren. Deze idealen zouden tevens de theoretische en ideologische basis voor de moderne monumentenzorg vormen, waaronder de herwaardering van ambacht en traditie en de afkeer van het decadente en moderne grootstedelijke leven, dat onnatuurlijk was en ten koste ging van het gemeenschapsgevoel.⁶¹

De andere kant van de discussie over het doel van de monumentenzorg was de toenemende afkeer van de historicistische restauratiepraktijk. Het debat bereikte een hoogtepunt rond de restauratie van het kasteel in Heidelberg. De vraag stond centraal of de overwoekerde ruïne van het kasteel in zijn oude toestand hersteld moest worden of dat de ruïne als zodanig moest worden geconserveerd. Het middeleeuwse kasteel was in de zestiende en zeventiende

---

⁵⁸ Speitkamp 1996 (zie noot 37), pp. 29-30.

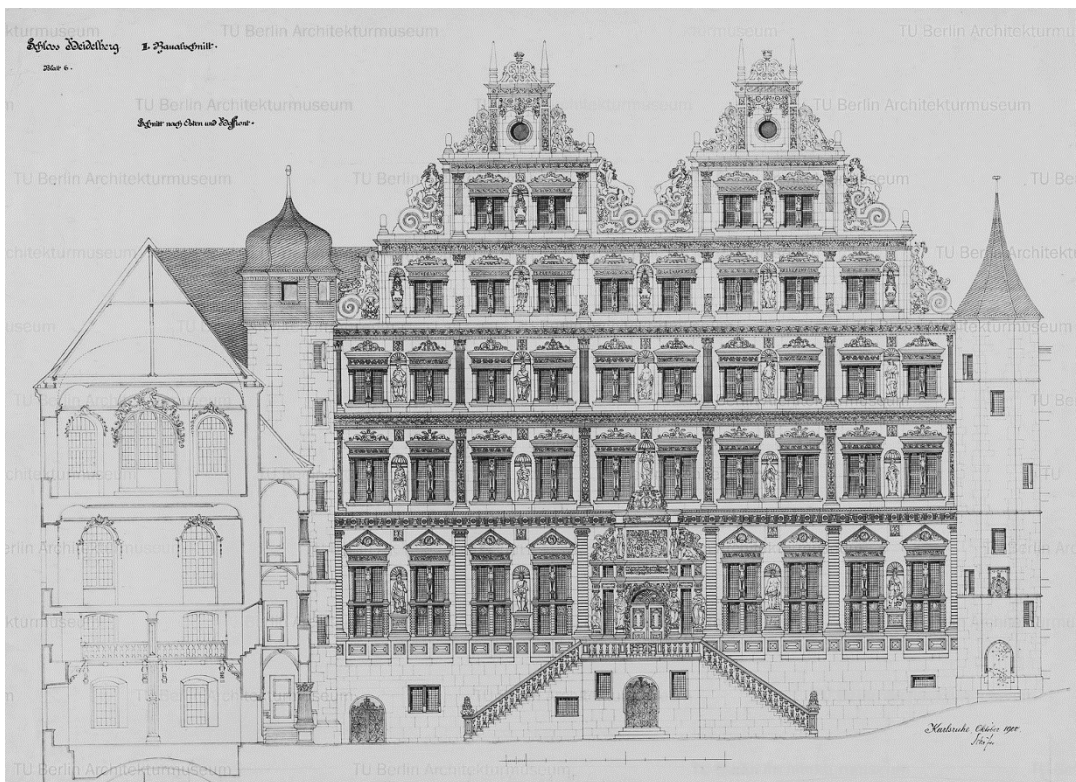
⁵⁹ Huse 1984 (zie noot 49), p. 163.

⁶⁰ Hubel 2006 (zie noot 57), pp. 107-110.

⁶¹ Speitkamp 1996 (zie noot 37), p. 31.

eeuw tot renaissancepaleis omgebouwd, waarvan de Otto Heinrichsbau (1556-1566) en de Friedrichsbau (1601-1607) het hoogtepunt waren. Het werd in 1689 en 1693 door de Fransen in puin geschoten, maar daarna meteen provisorisch hersteld. Nadat het in 1764 door blikseminslag uitbrandde, bleef het een ruïne. Een terugkerend argument voor de reconstructie van het paleis was de functie die het moest dienen als monument van de herwonnen macht en grootsheid van Duitsland en de schande die het door de Fransen was aangedaan, ongedaan te maken.⁶²

Men begon in 1897 met het herstel van de Friedrichsbau dat tot 1903 zou duren. Het werd uitgevoerd naar het ontwerp van architect Carl Schäfer. Nog tijdens de werkzaamheden diende hij in 1900 een nieuw plan in voor de restauratie van de Otto Heinrichsbau, waarbij hij een volledig herstel en reconstructie nastreefde van de zestiende-eeuwse situatie, waarvan hij echter niet met zekerheid wist hoe die eruit had gezien (afb. 3).⁶³ Het was dit plan dat tot de felle discussie leidde. Restauratiearchitecten als Paul Tornow en Bodo Ebhardt steunden het reconstructieplan van Schäfer. Tegenstanders van Schäfers plan waren onder andere kunsthistorici Paul Clemen (1866-1947) en Georg Dehio (1850-1932).

Afb. 3 C. Schäfer, ontwerp voor de restauratie van de Otto Heinrichsbau, 1900 (TU Berlin Architekturmuseum).

⁶² Denslagen 1987 (zie noot 26), p. 145.

⁶³ Hubel 2006 (zie noot 57), pp. 81-82.

In zijn beroemde *Was wird aus dem Heidelberger Schloß werden?* (1901) sprak Dehio zich uit tegen het negentiende-eeuwse historisme.⁶⁴ In 1905 zou Dehio zich nog nadrukkelijker uitspreken door te stellen dat het negentiende-eeuwse historisme buiten zijn echte dochter, de monumentenzorg, een onwettig kind had voortgebracht, namelijk het restauratiewezen. De monumentenzorg wilde het bestaande behouden, het restauratiewezen wilde het niet bestaande reconstrueren.⁶⁵ De betekenis en waarde van een monument schuilde volgens Dehio in de authenticiteit. Daarvoor was het behoud van de historische substantie cruciaal, want dat was de echte getuigenis van het verleden.⁶⁶ Het belangrijkste waren daarnaast de gegroeide en ruimtelijke toestand van een monument, de sociale en culturele waarde van het ensemble, de erkenning van verval en ouderdom en het afwijzen van stijlzuiverheid en stijlnabootsingen. Als er dan iets moest worden toegevoegd, moest het zich wel voegen naar het bestaande, maar als modern herkenbaar blijven.⁶⁷

Ondanks dat de nieuwe theoretische beginselen binnen de overheden steeds meer geaccepteerd werden, verdween het historisme niet uit de praktijk. Terwijl door kunsthistorici en overheidsinstanties de monumentenzorg als culturele opgave werd opgevat, ging het de eigenaren, zoals de kerkbesturen, koningen en de keizer, vaak om de presentatie en representatie daarvan. Zij hielden daarom vast aan de historiserende restauratiewijze. Maar ook vanuit kunsthistorische kring was er enige weerstand tegen de nieuwe beginselen. Zo vond Paul Clemen, die tegen de reconstructie van de Otto-Heinrichsbau was, de nieuwe principes daarentegen te dogmatisch. Hij vond dat men per geval over de juiste restauratiewijze moest beslissen. Daarnaast zag hij ook het historisme als uitdrukking van de tijd en moest dus als zelfstandig en beschermingswaardig tijdperk erkend worden.⁶⁸ Toch zouden nu ook de eerste restauraties volgens de moderne restauratieprincipes worden uitgevoerd. Zoals de classicistische Kreuzkirche in Dresden uit 1764-1792, waarvan het interieur onder leiding van Cornelius Gurlitt (1850-1938) tussen 1899 en 1900 werd gerestaureerd met toevoegingen in de *Jugendstil* (afb. 4).⁶⁹

---

⁶⁴ Huse 1984 (zie noot 49), p. 110.

⁶⁵ Huse 1984 (zie noot 49), p. 141. De oorspronkelijke tekst uit *Denkmalschutz und Denkmalpflege im neunzehnten Jahrhundert* (1905) is het werk van Huse opgenomen en luidt: ‘*Der Historismus des 19. Jahrhunderts hat aber außer seiner echten Tochter, der Denkmalpflege, auch ein illegitimes Kind gezeugt, das Restaurationswesen. Sie werden oft miteinander verwechselt und sind doch Antipoden. Die Denkmalpflege will Bestehendes erhalten, die Restauration will Nichtbestehendes wiederherstellen.*’

⁶⁶ Hubel 2006 (zie noot 57), p. 85.

⁶⁷ Speitkamp 1996 (zie noot 37), pp. 98-100.

⁶⁸ Speitkamp 1996 (zie noot 37), pp. 102-104.

⁶⁹ Hubel 2006 (zie noot 57), p. 96.

Afb. 4 Het koor van de Kreuzkirche in Dresden na de restauratie, naar het oosten gezien, 1901. Foto: onbekend (Wikimedia Commons).

De ontwikkeling van de monumentenzorg in de eerste decennia van de twintigste eeuw is tweeledig. Enerzijds leek de monumentenzorg zich tot een progressief vakgebied te ontwikkelen en vond men, door in beginsel te vernieuwen in eigentijdse vormen en de afkeer van het historisme, meer aansluiting bij de avant-gardistische architecten. Anderzijds waren het juist vooral conservatieve architecten binnen de monumentenzorg die wisten te voorkomen dat de nieuwe principes de algemeen geldende werden. De beginselenstrijd kende dus geen absolute winnaar en de verschillende restauratiewijzen bleven naast elkaar bestaan. Dat leidde ertoe dat per geval besloten werd welke richting de beste was. Het falen van de nieuwe methode als absolute restauratiewijze gold volgens Scheck als nederlaag voor de moderneren. Met name binnen de oudere generatie en de Pruisische monumentenzorg in het bijzonder zou men de voorkeur blijven geven aan de reconstruerende restauratiewijze.⁷⁰

---

⁷⁰ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 24.

Daarnaast nam de samenwerking voorzichtig toe tussen de conservatieve *Deutscher Bund Heimatschutz* en de monumentenzorg. De toenemende populariteit van de bond werd binnen de monumentenzorg met grote tevredenheid aanschouwd, omdat die zich nadrukkelijk inzette voor de bescherming van het gebouwd erfgoed. Van de andere kant zocht de heemschutbeweging bewust aansluiting bij de monumentenzorg vanwege haar benodigde deskundigheid. Deze toenadering leidde in 1911 tot de eerste *Gemeinsamen Tag für Denkmalpflege und Heimatschutz*. Na de Eerste Wereldoorlog zou de *Bund Heimatschutz* onder aanvoering van Schultze-Naumburg echter een veel sterker ideologisch karakter krijgen met ook een gedeeltelijk effect op de monumentenzorg.

Restaureren in de Weimar Republiek

De gevolgen van de Eerste Wereldoorlog waren desastreus voor de monumentenzorg. Hoewel in 1919 de eerste centrale monumentenwet tot stand kwam, verkeerde de nieuwe Republiek financieel in grote moeilijkheden. De torenhoge inflatie, oorlogsschulden en de opgelegde herstelbetalingen drukten zwaar op de economie en verhinderden economische groei. Daardoor was er nauwelijks geld beschikbaar voor grotere restauraties en moest men zich binnen de monumentenzorg hoofdzakelijk beperken tot noodzakelijke reparatie- en instandhoudingswerkzaamheden en het inventariseren van het erfgoedbestand.⁷¹ Bovendien had de oorlog Duitsland opnieuw in een identiteitscrisis gestort. De verschrikkingen van de oorlog en de slechte economische en maatschappelijke omstandigheden vormden de voedingsbodem voor een hernieuwde beschavingskritiek en cultuurpessimisme.

In de keizertijd werd de zorg voor monumenten als een taak van nationaal belang gezien en als belangrijk voor het nationaal bewustzijn. Dat idee hield ten tijde van de Weimar Republiek bij veel conservatoren stand. Door zich te beroepen op het nationaal belang van hun activiteiten probeerden ze zichzelf een voorbeeldfunctie toe te schrijven om de noodzaak van hun bestaan voor het publiek opnieuw te rechtvaardigen en nieuw draagvlak voor hun werk te creëren in de nieuwe politieke constellatie. Opvallend is dat het begrip ‘natie’ daarbij juist niet gelijkgesteld werd aan de republiek, maar daar als abstracte notie tegenover werd gezet. Tegen de achtergrond van de toenemende maatschappelijke kritiek zou dit idee van ‘natie’ zich in de loop van de jaren twintig ontwikkelen tot een nieuw nationalisme, dat zich afkeerde van de Weimar Republiek en een belangrijk uitgangspunt vormde voor het opkomende nationaalsocialisme.⁷²

---

⁷¹ Hubel 2006 (zie noot 57), p. 114.

⁷² Scheck 1995 (zie noot 29), p. 30.

Daarnaast beriep een groot deel van de conservatoren zich, in het bijzonder de Pruisische, op de monumenten zelf. Zij beriepen zich op de ideële waarde van een monument en daarmee op de ideële waarde van hun werk. In navolging van Paul Clemen werd aan monumenten een symbolische waarde toegekend, waaraan de materiële waarde ondergeschikt was. Monumenten hadden voor Clemen een functie als drager van het symbolische, van *der Mythos*. Het symbolische gehalte bepaalde de herinneringswaarde van een monument en diende de ‘heropleving van de vaderlandslievende geest’.⁷³ De verschuiving van Clemens opvattingen, van het praktische naar het mythische, was volgens Suzanne Fleischner kenmerkend voor de heersende conservatieve tijdgeest.⁷⁴

Deze tijdgeest komt nog duidelijker naar voren binnen de *Bund Heimatschutz*. De doelstellingen van de bond werden in de naoorlogse periode minder concreet, maar sterk ideologisch van aard. Vooral Schultze-Naumburg zocht naar manieren om de ideeën van *Heimat* en *Volk* te verbinden met een raciale ideologie als verklaring voor de culturele neergang. Naast de biologisch gedetermineerde interpretatie van het geboorteland en het volk beschouwde hij de natuurlijke omstandigheden van het land als determinanten voor de culturele ontwikkeling.⁷⁵

Ook met betrekking tot kunst en architectuur nam hij openlijk de ideeën van het opkomende nationaalsocialisme over. Wat betreft de architectuur uitte hij nadrukkelijk zijn afkeer van de internationale pretenties van het modernisme. Wat betreft de overige kunsten zou Schultze-Naumburg de wegbereider zijn van het begrip ‘ontaarde kunst’, dat in het Derde Rijk de verzamelnaam zou worden voor alle non-conformistische kunst. Met zijn racistische en nationalistische ideeën creëerde hij een wereldbeeld dat naadloos aansloot bij de nationaalsocialistische ideologie en wist de *Bund Heimatschutz* daarin mee te trekken.⁷⁶ Ondanks de samenhang met heemschut waren zijn standpunten binnen de monumentenzorg nauwelijks doorgedrongen. Men sprak zich echter ook niet stellig uit tegen de theorieën van Schultze-Naumburg.⁷⁷

Van de eerdere toenadering tussen de monumentenzorg en de moderne architecten was in deze periode geen sprake meer. De kloof tussen beide partijen werd daarentegen alleen maar groter. Dat betekende dat in de praktijk bij restauraties niet meer de hulp van moderne architecten of kunstenaars werd ingeschakeld voor nieuw aan te brengen onderdelen, maar dat

---

⁷³ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 30.

⁷⁴ Fleischner 1999 (zie noot 33), p. 16.

⁷⁵ Speitkamp 1996 (zie noot 37), p. 38.

⁷⁶ Hubel 2006 (zie noot 57), p. 116.

⁷⁷ Fleischner 1999 (zie noot 33), p. 8.

de monumentenzorg conservatieve architecten inschakelde of deze taak zelf op zich nam. Tijdens de *Denkmalpflegetag* in 1930 in Keulen werd zelfs gesteld dat ‘*die künstlerische, neuschöpferische Tätigkeit des Denkmalpflegers als die wichtigste Aufgabe angesehen wird*’.⁷⁸

Hoewel de verschillende restauratiewijzen naast elkaar bleven bestaan, bleef reconstrueren in de meeste deelstaten de norm, soms na zorgvuldig wetenschappelijk onderzoek en uitgebreide documentatie, soms puur op kwalitatieve en esthetische gronden. Het enige universele standpunt was de afkeer van de negentiende-eeuwse historiserende toevoegingen en verbeteringen. Op deze uitingen werd binnen de gehele monumentenzorg zodanig neergekeken, dat men bij nieuwe restauraties alle sporen van eventuele negentiende-eeuwse ingrepen wilde uitwissen. Zo werden bijvoorbeeld negentiende-eeuwse wandschilderingen wit gekalkt of verwijderd en architectonische verbeteringen ongedaan gemaakt. Vervolgens werd het een nieuwe taak voor de monumentenzorg de ontwerpen te maken voor de te vervangen onderdelen. Een voorbeeld is de restauratie van de St. Georgkerk in Keulen tussen 1928 en 1930, waarbij het negentiende-eeuwse beeld van de middeleeuwen werd vervangen door het twintigste-eeuwse en het historisme maakte plaats voor een nieuwe, evenzeer historiserende esthetiek (afb. 5-6).⁷⁹ Voor de nieuwe gebrandschilderde vensters werd echter de Nederlandse kunstenaar Jan Thorn-Prikker (1868-1932) ingeschakeld (afb. 7).⁸⁰ De vensters die hij in 1930 ontwierp waren geen twaalfde-eeuwse reconstructies, maar eigentijdse ontwerpen. Ondanks het sterk reconstruerende karakter bestond er dus beperkte ruimte voor ‘moderne’ scheppingen, zolang deze het totaalbeeld maar niet verstoorden.⁸¹ De restauratie van de St. Georg kan worden gezien als een vroeg voorbeeld van de zogenaamde *schöpferische Denkmalpflege* en zou ook onder het nationaalsocialisme een van de belangrijke restauratiemethoden blijven.

---

⁷⁸ Hubel 2006 (zie noot 57), p. 117.

⁷⁹ Hubel 2006 (zie noot 57), p. 120.

⁸⁰ St. Georg. Baugeschichte <<http://www.romanische-kirchen-koeln.de/92.html>> (10 april 2015).

⁸¹ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 28.

Afb. 5 Koor van de St. Georgkerk in Keulen, naar het oosten gezien, 1940. Foto: onbekend (Förderverein romanische Kirchen Köln).

Afb. 6 Zuidelijke zijbeuk van de St. Georgkerk in Keulen, naar het oosten gezien, 1940. Foto: onbekend (Förderverein romanische Kirchen Köln).

Afb. 7 Twee van de nieuwe vensters van Jan Thorn-Prikker, 2006. Links: Feniks met vlag. Rechts: Het Lam Gods. Foto: H.P. Schaefer (Wikimedia Commons).

1.2 Positie van de monumentenzorg onder het nationaalsocialistisch bewind

Zoals reeds is beschreven, was men binnen de monumentenzorg in de jaren twintig op zoek naar nieuwe manieren om haar werk binnen de maatschappij te legitimeren. Door het politieke en culturele vacuüm en de toenemende maatschappelijke kritiek openbaarden zich nieuwe nationale tendensen die zouden leiden tot een nieuw nationalisme. Typisch nationalistische begrippen als ‘natie’ en ‘volk’ werden daarvoor opnieuw ter hand genomen, maar werden daarbij juist als tegenhanger van de Weimar Republiek gebruikt.

Zelf trokken de conservatoren het belang van hun werk niet in twijfel. De conservatoren zagen hun werk als een noodzakelijkheid voor het volk. Juist door de monumentenzorg als een volksbeweging te presenteren, probeerde men de monumentenzorg steviger in de maatschappij verankeren. De onzekerheid van hun positie binnen de maatschappij was de reden, dat een groot deel van de conservatoren het nationaalsocialisme verwachtingsvol, maar zonder er openlijk mee te sympathiseren, tegemoet trad. Zij dachten namelijk dat het steunen van de NSDAP vruchtbaar zou zijn om hun eigen doelen te bereiken.⁸²

Na de machtsovername zette Adolf Hitler het proces in gang om Duitsland volgens de nationaalsocialistische ideologie te hervormen. Dat proces begon met de administratieve gelijkschakeling van de verschillende deelstaten met als doel alle bestuurlijke lagen volgens het leidersbeginsel in te richten. Daarbij werden, waar nodig, voor bepaalde politieke functies nieuwe mensen aangesteld. De administratieve gelijkschakeling had echter geen directe gevolgen voor de organisatie en het werk van de monumentenzorg. De federale structuren bleven intact en de zittende statelijke en provinciale conservatoren konden vrijwel allemaal hun functie behouden.⁸³

De culturele en ideologische gelijkschakeling

Naast een administratieve en politieke eenheid diende Duitsland ook een culturele eenheid te worden. Daarvoor diende het gehele culturele leven in dienst van de nationaalsocialistische ideologie te worden gesteld. De belangrijkste organisatie die het culturele leven moest controleren en ideologisch moest vormgeven was de *Reichskulturkammer*, opgericht in 1933 door de minister van *Volksaufklärung und Propaganda*, Joseph Goebbels (1897-1945). De organisatorische opbouw moest een afspiegeling zijn van de bestaande culturele sectoren. Voor iedere sector werd daarom een afzonderlijke kamer opgericht: *Reichsmusikkammer*,

---

⁸² Scheck 1995 (zie noot 29), p. 35.

⁸³ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 41.

Reichskammer der bildenden Künste, Reichstheaterkammer, Reichsschrifttumskammer, Reichspressekammer, Reichsrundfunkkammer en *Reichsfilmkammer*.⁸⁴ De verschillende kamers waren onderverdeeld in verschillende afdelingen met daarbinnen verschillende vakgroepen. De architecten waren als een aparte vakgroep ondergebracht in de *Reichskammer der bildenden Künste* in de afdeling *Baukunst, Garten- und Innenraumgestaltung*.⁸⁵ Het lidmaatschap van de *Reichskulturkammer* was voor iedereen in de culturele sector verplicht. Op deze manier konden ‘schadelijke elementen’ en joden uit het culturele leven geweerd worden, aangezien het zonder lidmaatschap verboden was een cultureel beroep uit te oefenen.⁸⁶

Het beeld dat Scheck schetst van de situatie in Schleswig-Holstein laat zien dat de invloed van de *Reichskulturkammer* op de organisatie en het werk van de monumentenzorg niet altijd heel groot was. *Provinzialkonservator* Ernst Sauermann schakelde bij restauraties dezelfde kunstenaars en ambachtslieden in, als voor de machtsovername. De meeste daarvan werkten wel conform de nationaalsocialistische richtlijnen, maar omdat het artistieke vermogen voor Sauermann het belangrijkste was, schakelde hij ook regelmatig kunstenaars in die niet bij de *Reichskulturkammer* waren ingeschreven.⁸⁷

Belangrijker voor de monumentenzorg was de oprichting van de *Reichsbund Volkstum und Heimat* (RVH) in 1933 door Rudolf Hess (1894-1987). Het doel van de bond was de toonaangevende erfgoedorganisaties in één bond samen onder te brengen, zodat de activiteiten op gebied van het cultureel erfgoed naar het nationaalsocialistische wereldbeeld konden worden omgevormd. Vanuit de RVH zouden alle activiteiten centraal gestuurd worden en alle overige organisaties dienden te worden ontbonden. Voor elke aangesloten organisatie of instituut zou vervolgens een speciaal bureau worden ingericht, zo ook voor de monumentenzorg en heemschut.⁸⁸

Een belangrijke taak van het bureau zou de creatie zijn van een nieuwe verbondenheid tussen het volk en de monumenten van de Duitse geschiedenis en cultuur, omdat daar een verenigende en verheffende werking vanuit zou gaan. Ondanks de wens de monumentenzorg steviger te verankeren binnen de samenleving, waren de conservatoren er niet bij gebaat te worden opgenomen in een bredere culturele beweging zoals de RVH, omdat het de

---

⁸⁴ U.J. Faustmann, *Die Reichskulturkammer. Aufbau, Funktion und rechtliche Grundlagen einer Körperschaft des öffentlichen Rechts im nationalsozialistischen Regime*, Bonn 1990, p. 51.

⁸⁵ Faustmann 1990 (zie noot 84), p. 279.

⁸⁶ Simons 2014 (zie noot 19), p. 34.

⁸⁷ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 75.

⁸⁸ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 44.

organisatorische zelfstandigheid, de inhoudelijke afbakening en de professionaliteit van de monumentenzorg zou bedreigen. Toch heeft men zich er binnen de monumentenzorg uit tactische en politieke overwegingen niet direct tegen verzet.⁸⁹

Een van de tactische overwegingen om toch mee te werken met de RVH was de bescherming die deze organisatie bood tegen radicalere groeperingen, zoals de *Kampfbund für deutsche Kultur* (KfdK), waarvan ook Schultze-Naumburg lid was. Deze antisemitische organisatie was reeds in 1928 door Alfred Rosenberg (1892-1946) opgericht, een van de leidende ideologen van het nationaalsocialistisch regime.⁹⁰

Vrijwel meteen na de oprichting van de RVH ontstond er wrijving met de KfdK. Omdat de twee instanties praktisch dezelfde taak hadden, zag Rosenberg de RVH als bedreiging voor de KfdK. Door de persoonlijke betrokkenheid van minister Goebbels met de opbouw en organisatie van de RVH werd het conflict in feite een botsing tussen de twee partijbonzen. Een hoogtepunt in het conflict werd bereikt toen de RVH door Goebbels werd aangesloten bij de *Reichskulturkammer* en zo zijn invloed nog verder vergrootte. De tegengestelde belangen binnen de partijleiding zou uiteindelijk een van de belangrijkste oorzaken zijn voor het vroegtijdige einde van de RVH.

Een andere oorzaak was de groeiende weerstand waarmee de plannen voor de RVH werden ontvangen. Zag men de RVH in 1933 in eerste instantie nog als bescherming tegen de invloed van de KfdK, in 1934 werd de RVH vooral als gevaar gezien voor de afzonderlijke landsverenigingen, omdat deze allemaal ontbonden zouden worden. Van de gelijkschakeling van zowel de heemschutbeweging, als de monumentenzorg binnen de RVH zou door het verzet van met name de *Deutscher Bund Heimatschutz* (DBH) niets terecht komen. In 1935 kreeg men zelfs voor elkaar dat de bond de plaats innam van de RVH als enige bevoegde organisatie voor de gezamenlijke *Volkstumspflege*.⁹¹ Na het falen van de RVH en de officiële erkenning van de DBH won deze ten opzichte van de monumentenzorg aan belang. Met een wijziging van de statuten en de naam in *Deutscher Heimatbund* in 1937 was de gelijkschakeling van de heemschutbeweging echter alsnog voltooid. Inhoudelijk was de functie van de bond indertijd verschoven van een uitsluitend beschermende tot een ‘scheppende’ functie en was daarom in de praktijk een veel bruikbaar instrument geworden voor de ideologische hervorming van het cultuurlandschap dan de monumentenzorg, dat ondanks een vormgevende component in haar werkzaamheden meer op

---

⁸⁹ Scheck 1995 (zie noot 29), pp. 46-47.

⁹⁰ De bond ging in juni 1934 op in de *Nationalsozialistischen Kulturgemeinde*.

⁹¹ Scheck 1995 (zie noot 29), pp. 133-134.

behoud en instandhouding was gericht.⁹²

De gevolgen van de nationaalsocialistische machtsovername en de culturele gelijkschakeling waren voor de monumentenzorg in Duitsland niet overal hetzelfde. In de meeste gevallen behielden de conservatoren hun positie. Wanneer conservatoren dan toch onder dwang het veld moesten ruimen, werd dat naar buiten toe als een vrijwillig aftreden gepresenteerd. De greep van de nazi's op de monumentenzorg varieerde van een sterkere binding van het provinciaal bestuur aan de *Kulturpflege* tot het direct naar zich toe trekken van de praktijk door de KfdK. De politieke machtswisseling werd evenzeer verschillend ontvangen. De reacties liepen uiteen van een afwijzende houding tot hoopvol en soms zeer positief.⁹³

Positie van de monumentenzorg in de nationaalsocialistische cultuurpolitiek

Dat Hitler grote belangstelling toonde voor historische monumenten blijkt wel uit de enorme bedragen die hij beschikbaar stelde voor de restauratie daarvan. Dat gold in het bijzonder voor middeleeuwse monumenten, zoals kastelen en stadsmuren. Zo stelde hij 200.000 Reichsmark (RM) beschikbaar voor de wederopbouw van *Das Alte Schloss* in Stuttgart en nog eens 200.000 RM voor de wederopbouw van de burcht Trifels. Voor de restauratie van andere burchten werd 100.000 RM vrijgemaakt en voor de renovatie van de stadsmuur van Rothenburg stelde hij in 1937 ook 100.000 RM beschikbaar. Voor de werkzaamheden aan de dom in Braunschweig werden zelfs alle kosten door het rijk gedragen van maar liefst 650.000 RM.⁹⁴

Naast het feit dat Hitler voor talloze grote restauraties enorme bedragen beschikbaar stelde, werden restauraties in de eerste jaren van de dictatuur, die niet specifiek door de nieuwe machthebber werden ondersteund, door sommige conservatoren toch als grootse prestatie van het Derde Rijk geroemd. Dat werd vervolgens zichtbaar gemaakt door middel van het aanbrengen van een sluitsteen met daarop een hakenkruis en de jaartallen van de restauratie (afb. 8). Dit getuigt van de welwillende houding die sommige conservatoren jegens het nieuwe regime hadden als gevolg van de toegenomen belangstelling en de grotere financiële middelen die voor de monumentenzorg beschikbaar werden gesteld.⁹⁵

---

⁹² Scheck 1995 (zie noot 29), p. 145.

⁹³ Scheck 1995 (zie noot 29), pp. 59-60.

⁹⁴ K. Backes, *Hitler und die bildenden Künste. Kulturverständnis und Kunstpolitik im Dritten Reich*, Köln 1988, p. 185.

⁹⁵ R. Stein, 'Die Wiederherstellungsarbeiten im Breslauer Rathaus in den Jahren 1924 bis 1928 und 1934 bis 1936', in: *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, Berlin/Wien 1936, p. 182.

Afb.8 Sluitsteen met hakenkruis en jaartallen van de restauratie aan de zuidzijde van het raadhuis van Breslau, 1936. Foto: onbekend (R. Stein, 'Die Wiederherstellungsarbeiten im Breslauer Rathaus in den Jahren 1924 bis 1928 und 1934 bis 1936', *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, Berlin/Wien 1936, p. 182).

De monumentenzorg speelde in het kader van de culturele opvoeding ook een rol, omdat het cultureel erfgoed als verwijzing naar het verleden een belangrijk element was voor de legitimering van de ideologie. Hierin schuilt een grote overeenkomst tussen de ideologie en de opvatting binnen de monumentenzorg over het doel van hun werk. Zij waren er zelf ook van overtuigd dat het onderwijzen van het volk een van hun belangrijkste maatschappelijke taken was. Doordat deze doelstelling van beide kanten niet scherp geformuleerd werd, maar het slechts vage conservatieve nationale ideeën betrof, bleef het echter bij een theoretische overeenkomst zonder concrete voorbeelden.⁹⁶

Een andere overeenkomst was de popularisering van de monumentenzorg onder het volk als direct doel van de nieuwe machthebbers. Een doel dat in de jaren twintig ook binnen de monumentenzorg al werd nagestreefd.⁹⁷ Daarnaast wilden zowel de conservatoren, als de nationaalsocialisten door het in stand houden en herstellen van het cultuurhistorisch erfgoed de waarden uit het verleden een nieuwe plaats geven in het heden.⁹⁸

---

⁹⁶ Fleischner 1999 (zie noot 33), p. 11.

⁹⁷ Fleischner 1999 (zie noot 33), p. 9.

⁹⁸ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 70.

Daar waar het doel en de inhoud van het werk van de monumentenzorg tegengesteld was aan de intenties van de nieuwe machthebbers, werd deze tegenstelling volgens Scheck door de meesten genegeerd of niet toegegeven, omdat ze ervan overtuigd waren dat ze een blijvende en onbeperkte invloed zouden houden op hun werk en hun positie ten opzichte van het politieke systeem misschien zelfs konden versterken.⁹⁹

Het Duitse verleden speelde een zeer belangrijke rol in het streven het volk te onderwijzen en te verheffen. Het verleden dat ideologisch bruikbaar was, werd echter zeer zorgvuldig door de nationaalsocialisten samengesteld. Drie belangrijke factoren van de nationaalsocialistische ideologie waren bepalend voor het geschiedbeeld: de volksgedachte, de rassengedachte en het leidersbeginsel. Alleen de historische processen die de fundering van een van deze drie factoren illustreerden, werden gebruikt. De rest werd simpelweg genegeerd.¹⁰⁰

De omgang met het verleden door de nationaalsocialisten was in dit opzicht nogal paradoxaal. Enerzijds werd kunstmatig de continuïteit tussen het Derde Rijk en de belangrijkste Germaans-Duitse tijdperken uit het verleden gezocht en benadrukt, anderzijds werd de werkelijke continuïteit met het meest recente verleden en andere perioden juist bewust ontkend en daarmee het evolutionaire karakter van de menselijke cultuurgeschiedenis. Zo diende de volksgedachte bijvoorbeeld de verbeelding van de nieuwe staat als een ideale maatschappelijke eenheid als tegenhanger van de klassenmaatschappij ten tijde van de Weimar Republiek.¹⁰¹

De rassengedachte werd vervolgens ingezet om de historische perioden, die niet binnen het geschiedbeeld pasten, te overbruggen. Continuïteit betekende voor de nationaalsocialisten immers in de eerste plaats de handhaving van het onveranderlijke Duitse volkskarakter en ras, ondanks alle buitenlandse invloeden in het verleden. De *Blut-und-Boden* ideologie had als doel de historische continuïteit van het Germaanse volk en haar tradities te bewijzen. Een van de hoofdtaken van de monumentenzorg in de nieuwe staat was de zorg voor de door 'bloed en bodem' gekenmerkte materiële getuigen van de vaderlandse cultuur.¹⁰² Hoewel de rassengedachte binnen de monumentenzorg nauwelijks een rol speelde, werd het vanuit de monumentenzorg ook niet tegengesproken. Volgens Fleischner ligt de verklaring daarvoor in de gevestigde positie van de etniciteits- en volksgedachte, zij het in minder

---

⁹⁹ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 64.

¹⁰⁰ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 61.

¹⁰¹ Fleischner 1999 (zie noot 33), p. 6.

¹⁰² Scheck 1995 (zie noot 29), p. 63.

extreme vorm, in conservatieve kringen sinds de jaren twintig.¹⁰³

Het geschiedbeeld dat de nationaalsocialisten propageerden diende daarnaast om de werkelijke maatschappelijke omstandigheden voor het volk te verbloemen. Dat er in werkelijkheid een zeer technische, kapitalistische en op oorlog beluste staat gecreëerd werd, diende aan het zicht van de burgers te worden onttrokken. Door alle aandacht op de volksgedachte te richten en deze mythische proporties aan te meten, kon men het individu doen geloven tot een voorbestemde gemeenschap te behoren.¹⁰⁴

In hoeverre het werk van de monumentenzorg in het nationaalsocialistische wereldbeeld werd opgenomen verschilde sterk per regio en was volgens Scheck van drie factoren afhankelijk: ten eerste van de mate waarin de verschillende overheidsorganen de monumentenzorg als ideologisch bruikbaar beschouwden, ten tweede van de inspanningen waarmee verenigingen met een sterk ideologisch doel, zoals de *Kulturgemeinde*, de verbinding zochten met monumentenzorg en deze voor hun eigen doel bruikbaar probeerden te maken, en tot slot de houding van de afzonderlijke conservatoren tot het nationaalsocialistische bewind.¹⁰⁵

1.3 De betekenis van monumenten binnen de nationaalsocialistische cultuurpolitiek

Het belangrijkste element van de nationaalsocialistische cultuurideologie was het ‘volk’. De volksideologie diende als middel om het Derde Rijk als een ideale eenheid van volk en staat te presenteren, los van de maatschappelijke realiteit en als tegenhanger van de liberale en individualistische maatschappij van de Weimar Republiek. Daarnaast werd het begin van het culturele verval in het laatste kwart van de negentiende eeuw geplaatst. Wat betreft de architectuur lag de oorzaak daarvan in de materialistische architectuuropvattingen van het historisme. Op deze manier werd het Derde Rijk niet alleen als maatschappelijke, maar ook als culturele revolutie gepresenteerd.¹⁰⁶ Een nieuwe Duitse nationale cultuur was een noodzakelijke voorwaarde voor het voortbestaan van de nieuwe nationale volksgemeenschap.¹⁰⁷ Door de bezinning op het verleden zou Duitsland weer tot nieuwe culturele bloei komen.¹⁰⁸ De monumenten dienden daarbij als historische voorbeelden van de creatieve krachten van het Duitse volk en haar culturele bloei in het verleden. Daarnaast dienden de monumenten als een historisch decor, dat de politieke situatie van dat moment in

---

¹⁰³ Fleischner 1999 (zie noot 33), p. 12-13.

¹⁰⁴ Fleischner 1999 (zie noot 33), p. 11.

¹⁰⁵ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 135.

¹⁰⁶ Fleischner 1999 (zie noot 33), pp. 6-7.

¹⁰⁷ Faustmann 1990 (zie noot 84), p. 9.

¹⁰⁸ Fleischner 1999 (zie noot 33), p. 10.

een tijdloos kader plaatste.¹⁰⁹

De nationaalsocialisten gebruikten daarvoor slechts de monumenten, die de herinnering aan bepaalde ideologisch bruikbare historische perioden of persoonlijkheden in leven hielden, ook als dat niet altijd duidelijk tot uitdrukking kwam. In eerste instantie toonden de nationaalsocialisten vooral interesse voor het profane erfgoed, zoals stadhuisen en kastelen. Maar ook de vakwerkconstructie was van groot ideologisch belang, omdat die werd beschouwd als een oer-Duitse bouwwijze, die vanwege de kwetsbaarheid extra moest worden beschermd.¹¹⁰ De stadhuisen en oude vestingen golden als symbolen van de wereldlijke macht uit het verleden, van de Duitse grootheid en weerbaarheid en van een nieuw Duits zelfbewustzijn.¹¹¹ Ook de grote keizerlijke domkerken vielen daaronder, omdat die eveneens werden geassocieerd met de representatie van wereldlijke macht.¹¹² Monumenten uit de periode 1850-1933 kregen ook een plaats in de ideologie, maar dan als het bewijs van het culturele en maatschappelijke verval van het Duitse volk.¹¹³

Een opmerkelijk aspect is de aanduiding van nationale gedenktekens met christelijke of sacrale termen, zoals *Weihestätten* of *Wallfahrtsorte*, waarmee de nationaalsocialisten ze een heilig karakter meegaven. Daarmee traden ze bewust in een openlijke concurrentie met de christelijke kerk om de gelovigen een alternatief voor het christendom te bieden. Het meest opmerkelijke daarbij is echter dat ze vanaf het midden van de jaren dertig voor het creëren van deze gedenkplaatsen niet alleen wereldlijke gebouwen gebruikten, maar ook christelijke gebouwen.¹¹⁴ Aan dit fenomeen zal daarom in een aparte paragraaf van dit hoofdstuk aandacht worden besteed.

Vanuit de opvoedkundige en onderwijzende rol, die zowel vanuit de monumentenzorg zelf, als door de nationaalsocialisten als een van de belangrijkste taken werd gezien, greep men terug op de theorieën van Paul Clemen en de symboolwaarde van het monument. Omdat Clemen monumenten niet meer zag als documenten van een kunsthistorische ontwikkeling, betekende het beroep op de symboolwaarde volgens Fleischner een afwijzing van de wetenschappelijke benadering en ging het standpunt binnen de monumentenzorg van de superioriteit van het verleden ten opzichte van de moderniteit samen met de ideologische

---

¹⁰⁹ Fleischner 1999 (zie noot 33), p. 12.

¹¹⁰ Hubel 2006 (zie noot 57), p. 120.

¹¹¹ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 105.

¹¹² Scheck 1995 (zie noot 29), p. 63.

¹¹³ Simons 2014 (zie noot 19), p. 35.

¹¹⁴ M. Wildt, 'Himmlers Terminkalender aus dem Jahr 1937', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 52 (2004) 4, pp. 689-690.

geschiedvervalsing van het nationaalsocialisme.¹¹⁵

De theorieën van Clemen vonden binnen de toch al conservatieve monumentenzorg zoveel waardering, omdat de symboolwaarde een nieuw nationaal en maatschappelijk belang toekende aan de monumenten en dus ook aan het werk van de monumentenzorg. De symbolische waarde van monumenten en het maatschappelijk belang van de monumentenzorg waren ook onderdeel van de nationaalsocialistische ideologie en cultuurpolitiek. De heersende theoretische opvattingen binnen de monumentenzorg kwamen dus in grote mate overeen met die van het nationaalsocialisme en men zag in de nieuwe politieke en culturele situatie de bevestiging en aanmoediging van hun eigen standpunten. Of dat ook gevolgen heeft gehad op de restauratiepraktijk zal in de volgende paragraaf worden uiteengezet.

1.4 Restauratietheorie en praktijk onder nationaalsocialistisch bewind

In hoeverre de nationaalsocialistische ideologie de monumentenzorg heeft beïnvloed, verschilt sterk per regio. Het is al duidelijk geworden dat belangrijke maatschappelijke en culturele opvattingen binnen de monumentenzorg in grote mate overeenkwamen met de ideologische opvattingen van het nationaalsocialisme. In hoeverre dit invloed heeft gehad op de restauraties die in deze periode zijn uitgevoerd zal in deze paragraaf worden uiteengezet.

Volgens Achim Hubel waren er tijdens het Derde Rijk twee overheersende restauratiemethoden: de *Restaurierung nach Befund* en de *Schöpferische Denkmalpflege*. Bij de eerste methode stond het zoeken naar authenticiteit centraal. Daarin bestond volgens Fleischner echter een tegenstelling tussen de theoretische gedachte en de praktijk. Theoretisch stond de historische waarde nog altijd in het teken van de onvervalste overlevering van de historische bouws substantie. In de praktijk werden monumenten echter vaak in een geïdealiseerde vorm teruggebracht, die correspondeerde met de eigen voorstellingen van authenticiteit.¹¹⁶ Hierbij diende men volgens Hubel onbewust hetzelfde doel als in de negentiende eeuw, namelijk het terugbrengen van de veronderstelde oorspronkelijke middeleeuwse toestand.¹¹⁷ Deze ontkenning van de werkelijke historische continuïteit wordt door Fleischner daarnaast vergeleken met de nationaalsocialistische omgang met het Duitse verleden.¹¹⁸

Waren er te weinig aanknopingspunten om de veronderstelde oorspronkelijke toestand te herstellen, dan moest er door nieuwe toevoegingen een esthetisch bevredigend totaalbeeld

---

¹¹⁵ Fleischner 1999 (zie noot 33), p. 15.

¹¹⁶ Fleischner 1999 (zie noot 33), p. 14.

¹¹⁷ Hubel 2006 (zie noot 57), p. 123.

¹¹⁸ Fleischner 1999 (zie noot 33), p. 14.

gecreëerd worden. Daarbij werd het onderscheid tussen wat oud en nieuw was zoveel mogelijk aan het oog onttrokken. Deze werkwijze werd aangeduid met de term *schöpferische Denkmalpflege*. Maar met deze methode deed men volgens Hubel ook hetzelfde, waarvan men de negentiende-eeuwse architecten en conservatoren beschuldigde: de bestaande toestand opnieuw vormgeven naar de eigentijdse smaak.¹¹⁹

Deze restauratiemethode vond een theoretische basis in Paul Clemens theorie van de symboolwaarde. Het behoud van het oorspronkelijke was dan niet de belangrijkste taak, maar veel meer de integratie van het monument in de eigen tijd en de ware aard en ziel van het monument uit te drukken met behulp van nieuwe ingrepen.¹²⁰ Een voorbeeld van de *schöpferische* methode is de restauratie van het raadhuis in Hechingen (afb. 9-10). Het raadhuis was in 1885 van een historiserende renaissancistische gevel voorzien en werd in 1934 zo omgevormd dat daarvan niets herkenbaars overbleef. Het werd daarnaast zo uitgevoerd, dat niet te zeggen was of het om een oud of nieuw gebouw ging.¹²¹

De *schöpferische* restauratiewijze werd ook veel toegepast door de Beierse monumentenzorg, met name in het werk van Rudolf Esterer (1879-1965). Belangrijke voorbeelden daarvan zijn de restauratie van de keizerburcht in Neurenberg vanaf 1934 (afb. 11-12) en het kasteel Wewelsburg. De burcht in Neurenberg was in de negentiende eeuw op historiserende wijze gerestaureerd en verfraaid. Op het binnenhof werden vervolgens de neogotische trap en galerij vervangen door een reconstructie van een galerij, zoals die volgens de heersende opvatting van de middeleeuwen eruit gezien zou hebben. Hoewel de reconstructie niet op wetenschappelijke en kunsthistorische bevindingen gebaseerd was, was het gerechtvaardigd, omdat daarmee de ziel van het gebouw werd teruggebracht.

---

¹¹⁹ Hubel 2006 (zie noot 57), pp. 123-124.

¹²⁰ Fleischner 1999 (zie noot 33), p. 22.

¹²¹ Hubel 2006 (zie noot 57), p. 126.

Afb. 9 Het raadhuis in Hechingen voor de 'Entschandelung', z.j. Foto: onbekend (Cityloop.de).

Afb. 10 Het raadhuis in Hechingen na de 'Entschandelung', 1939. Foto: onbekend (Landesmedienzentrum Baden-Württemberg).

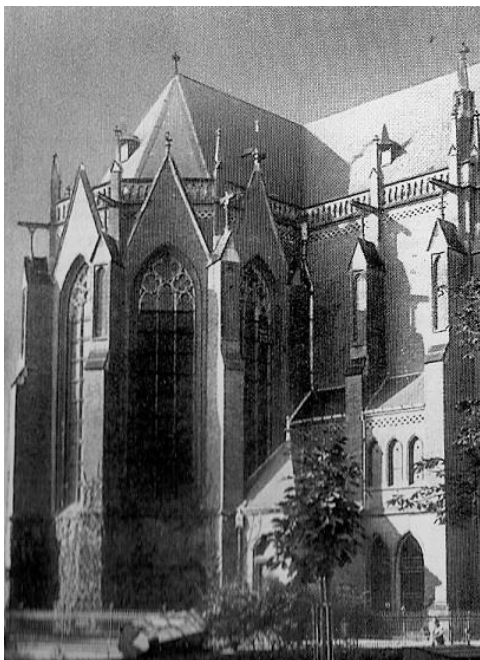

Afb. 11 De keizerburcht in Neurenberg na de 19de-eeuwse restauratie, 1890-1905. Foto: onbekend (Wikimedia Commons).

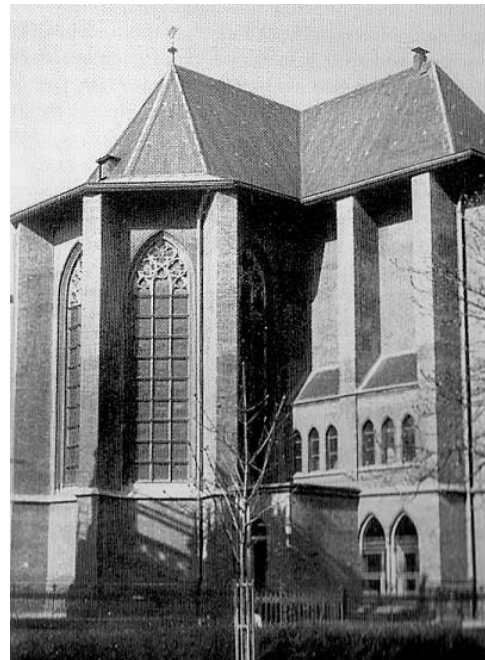

Afb. 12 De keizerburcht in Neurenberg na de restauratie van R. Esterer, 1935. Foto: onbekend (S. Fleischner, "Schopferische Denkmalpflege", Münster 1999, p. 141).

Het stadhuis van Hechingen en de burcht in Neurenberg zijn daarnaast goede voorbeelden van de wijze waarop men met negentiende-eeuwse nieuwbouw en restauraties omging. De algemeen heersende afkeer binnen de monumentenzorg van de negentiende-eeuwse architectuur werd door de nieuwe machthebbers gedeeld en aangemoedigd. Deze ingrepen werden door de nationaalsocialisten gezien als een *Verschandelung* of vermindering van een bouwwerk en de nationaalsocialisten bevorderden dan ook de *Entschandelung* van deze gebouwen.¹²² Dit leidde tot de tendens historistische ingrepen bij oude bouwwerken ongedaan te maken of negentiende-eeuwse bouwwerken om te bouwen en deze zo terug te brengen ‘tot de juiste architectonische kern van onberispelijke techniek en harmonische verhoudingen’.¹²³ Naast het voorbeeld van Hechingen, gebeurde dat bijvoorbeeld ook bij de restauratie van de neogotische evangelische kerk in Bonn in 1935 (afb. 13-14) en de restauratie van het ‘verminkte’ stadhuis van Wilster in 1938 (afb. 15-16). Hoe diep de haat voor de negentiende eeuw geworteld was, blijkt wel uit het resultaat van de ingreep in Bonn. Dat werd blijkbaar altijd nog beter geacht dan de oorspronkelijke negentiende-eeuwse gedaante.

Afb. 13 Het koor van de evangelische kerk in Bonn voor de restauratie, z.j. Foto: onbekend (B. Meier, 'Der Umbau einer neugotischen Kirche in Bonn', *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, Berlin/Wien 1935, p. 105).

Afb. 14 Het koor van de evangelische kerk in Bonn na de restauratie, 1935. Foto: onbekend (B. Meier, 'Der Umbau einer neugotischen Kirche in Bonn', *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, Berlin/Wien 1935, p. 105).

¹²² Hubel 2006 (zie noot 57), p. 122.

¹²³ B. Meier, 'Der Umbau einer neugotischen Kirche in Bonn', in: *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, Berlin/Wien 1935, p. 104.

Afb. 15 Het raadhuis in Wilster met de nieuwe voorgevel uit 1894, 1920. Foto: onbekend (Mein-Wilster.de).

Afb. 16 Het raadhuis in Wilster met de gereconstrueerde voorgevel uit 1938, 2006. Foto: T. Bolten (Wikimedia Commons).

Er bestond dus niet slechts één juiste restauratiemethode, maar voor iedere restauratie werd afzonderlijk de richting bepaald. Daardoor konden de conserverende, reconstruerende of kopiërende restauratiemethoden gewoon naast elkaar blijven bestaan.¹²⁴ In het kader van de nationaalsocialistische wederopbouw en maatschappelijke rehabilitatie van Duitsland had het nieuwe politieke bestel echter wel een bevorderende invloed op de tendens reconstruerend te herstellen.¹²⁵

In 1934 maakte Hitler in zijn rede op de Partijdag in Neurenberg duidelijk welke weg hij met de nationaalsocialistische kunstpolitiek in wilde slaan. De veroordeling van moderne kunstvormen stelde daarbij ook grenzen aan de monumentenzorg, in zover men in eigentijdse vormen wilde vernieuwen bij restauraties.¹²⁶ Het aandeel van de moderne architectuur in restauraties was echter zo gering gebleven, dat door de machtsovername binnen de monumentenzorg geen sprake was van een echte breuk met de avant-garde architectuur.¹²⁷ Het aandeel van de moderne kunst was het grootst in decoratieve onderdelen van historische kerken, zoals vensters en beeldhouwwerk. Deze onderdelen liepen na de machtsovername

¹²⁴ Fleischner 1999 (zie noot 33), p. 4.

¹²⁵ Scheck 1995 (zie noot 57), p. 67.

¹²⁶ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 70.

¹²⁷ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 68.

echter wel gevaar. De expressionistische vensters van de St. Georg in Keulen bestaan dan ook alleen nog dankzij de vroegtijdige verwijdering ervan.

In dit verband is de wederopbouw van *Das Alte Schloss* in Stuttgart des te opvallender (afb. 17). Het slot was na een brand in 1931 grotendeels verwoest en met de wederopbouw was reeds in 1932 begonnen. Naar het ontwerp van architect Paul Schmitthenner (1884-1972) werden drie nieuwe hoge rechthoekige dakkapellen toegevoegd. Deze ingreep stuitte later echter op hevige kritiek van de nieuwe machthebbers. Albert Speer (1905-1981) bemoeide zich met de kwestie en adviseerde Schmitthenner de dakkapellen weer te verwijderen. Vervolgens werd 200.000 RM beschikbaar gesteld voor de verdere wederopbouw.¹²⁸

Afb. 17 *Das alte Schloss* in Stuttgart met de moderne oplossing van Schmitthenner, 1936. Foto: onbekend (B. Meier, 'Kurzberichte', *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, Berlin/Wien 1936, p. 105).

Een voorbeeld waarbij verschillende restauratiestandpunten samenkwamen en tegen elkaar werden afgewogen is de restauratie van de St. Catharinakerk in Lensahn (afb. 18-19). Hoewel in 1930 al de plannen werden gemaakt voor de restauratie kon pas aan het begin van 1934 met de werkzaamheden worden begonnen. Het doel van conservator Sauermann was de kerk te zuiveren van latere toevoegingen en zo het zuivere en sacrale karakter te herstellen. Twee van de oorspronkelijke, dichtgezette vensters in het schip konden weer worden blootgelegd. De smalle spitboogvensters met natuurstenen maaswerk werden in hun

---

¹²⁸ B. Meier, 'Kurzberichte', in: *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, Berlin/Wien 1936, p. 106.

oorspronkelijke vorm hersteld. Sauermann besloot uit kunsthistorische overwegingen de overige vensters van het schip niet te vervangen door kopieën van de originelen, maar slechts de vorm en grootte aan te passen naar de oorspronkelijke vensters om een bevredigend totaalbeeld te creëren.

Binnen werd, na het verwijderen van de houten galerij, het metselwerk van de gordelbogen en gewelfribben in het schip blootgelegd en werden de muurvlakken en gewelkappen opnieuw witgekalkt. Over de oorspronkelijke vorm van de vensters in het koor was vrijwel niets bekend. Er werd besloten deze qua vorm en afmeting aan te passen aan de vensters in het schip en te decoreren met nieuw gebrandschilderd glas van Ina Hoffeld (1881-1943), waarbij ze bewust teruggreep op middeleeuwse vormen (afb. 20).

Hoewel deze ingrepen getuigen van een relatief terughoudende restauratiewijze, werd bij de restauratie van het koor daarentegen sterk gereconstrueerd. Omdat behoud van het houten plafond op esthetische gronden werd afgewezen en enkele gewelfaanzetten met ribstenen waren aangetroffen, werd besloten het ribgewelf geheel te reconstrueren. Er werden wel kunsthistorische afwegingen gemaakt, maar deze legden het vaak af tegen de wens een uniform en gesloten beeld te creëren en de oorspronkelijke toestand zoveel mogelijk te herstellen.¹²⁹

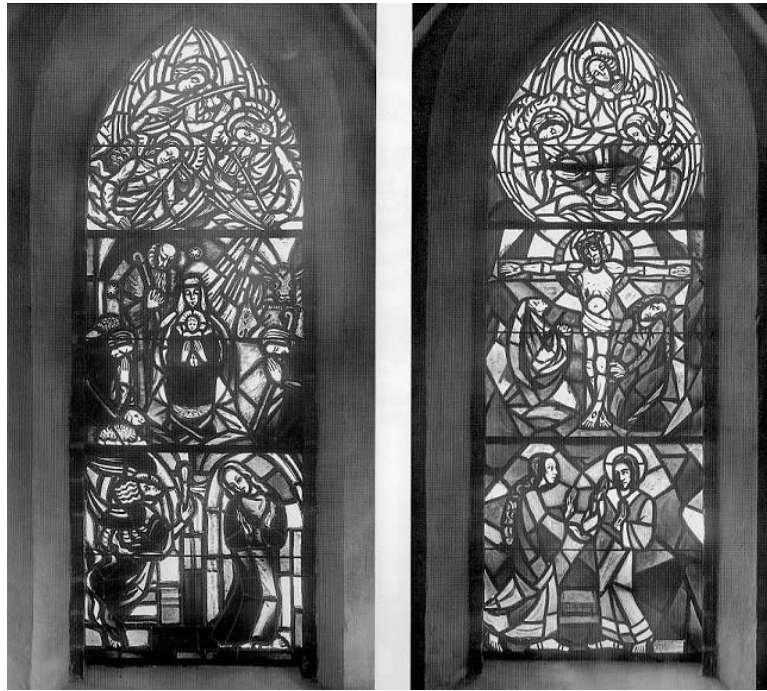

Afb. 18 Het schip en koor van de St. Catharinker in Lensahn, naar het oosten gezien, 1899. Foto: onbekend (T. Scheck, *Denkmalpflege und Diktatur*, Berlin 1995, p. 87).

Afb. 19 Het schip en koor van de St. Catharinker in Lensahn na de restauratie, naar het oosten gezien, 1934. Foto: onbekend (T. Scheck, *Denkmalpflege und Diktatur*, Berlin 1995, p. 87).

¹²⁹ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 91.

*Afb. 20 De nieuwe vensters van Ina Hoßfeld in de St. Catharinakerk in Lensahn, 1934. Links: Annunciatie en de geboorte van Christus. Rechts: Kruisiging en de verschijning van Christus voor Maria Magdalena. Foto: onbekend (T. Scheck, *Denkmalpflege und Diktatur*, Berlin 1995, p. 89).*

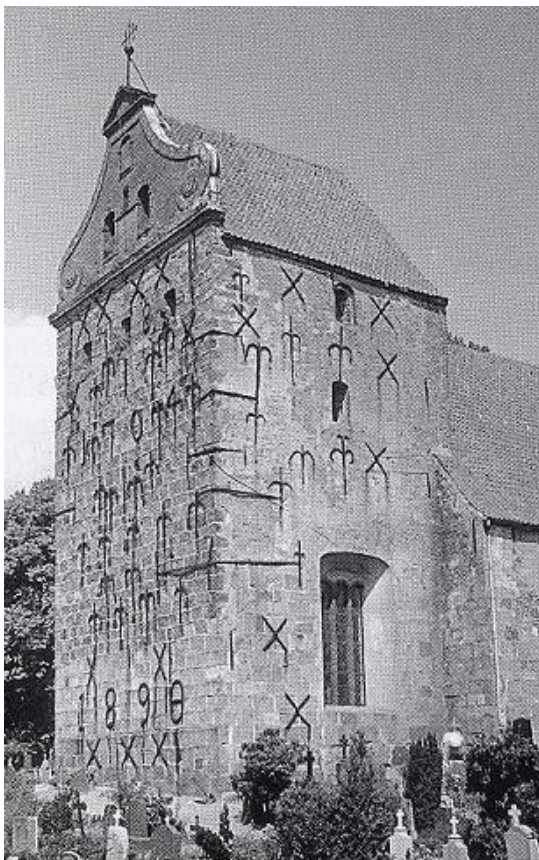
Van grote invloed op het werk van de Duitse monumentenzorg was de ijver waarmee de nationaalsocialisten verschillende kastelen en burchten in bezit namen om voor eigen doeleinden te benutten, zoals de burcht in Neurenberg en de Wewelsburg. Daarbij werden vaak grote delen herbouwd of gerestaureerd. De samenwerking tussen de verschillende partijen kon daarbij per geval verschillen. Waar mogelijk werd bij de restauratie zoveel mogelijk rekening gehouden met de principes en eisen vanuit monumentenzorg. Als die echter de eisen voor de nieuwe functie en de ideologische en politieke betekenis in de weg stonden, was het behoud van historische bouwsubstantie van ondergeschikt belang.¹³⁰

Het verlangen vanuit de Partij en regeringsleiders oude kastelen en burchten te restaureren, bood de monumentenzorg een groot werkterrein. Maar het verzet vanuit de Beierse monumentenzorg onder leiding van Georg Lill tegen de omvorming van de ruïne van kasteel Wildenberg tot nationale *Kultstätte* laat zien dat het onder het nationaalsocialisme ook mogelijk was met vakinhoudelijke argumenten een geplande reconstructie van een belangrijk monument tegen te houden. Men kreeg het in dit geval zelfs voor elkaar dat Hitler persoonlijk 15.000 RM ter beschikking stelde voor de instandhouding van de ruïne.¹³¹

¹³⁰ Scheck 1995 (zie noot 29), pp. 97-101.

¹³¹ Scheck 1995 (zie noot 29), pp. 110-111.

Ondanks een intensivering van de nationaalsocialistische cultuurpolitiek na 1937 had dat niet of nauwelijks invloed op de gebruikelijke restauratiemethoden.¹³² Dat tonen de restauraties van de dertiende-eeuwse dorpskerken in Munkbrarup, Karby en Zarpn. Bij de restauratie van de in oorsprong romaanse kerk in Munkbrarup tussen 1936 en 1938 werden latere toevoegingen, zoals de negentiende-eeuwse houten galerij en moderne beschilderingen verwijderd en werd het interieur volledig wit gekalkt. Daarnaast werden de vensters in hun oorspronkelijk geachte vorm teruggebracht. De meest in het oog springende ingreep was de vervanging van de barokke topgevel door een eenvoudigere bakstenen gevel, die volgens Sauermann beter aansloot bij het totaalaanzicht (afb. 21-22).

Afb. 21 St. Laurentiuskerk in Munkbrarup voor de restauratie, 1936. Foto: onbekend (T. Scheck, *Denkmalpflege und Diktatur*, Berlin 1995, p. 154).

Afb. 22 De St. Laurentiuskerk in Munkbrarup na de restauratie, 2013. Foto: N. Fels (Norbert Fels Galerie).

¹³² Scheck 1995 (zie noot 29), p. 146.

Ook bij de kerken in Karby en Zarpen in Schleswig-Holstein werd het middeleeuwse karakter zoveel mogelijk hersteld door de waarschijnlijke oorspronkelijke venstervormen te herstellen en latere toevoegingen ongedaan te maken. In Karby werden in de oostelijke travee van het schip op de gewelfribben laatgotische beschilderingen aangetroffen en op de gordelbogen beschilderingen uit de renaissance. De laatste werden echter niet behouden en de overige gewelfribben werden nieuw beschilderd op een wijze die aansloot bij de gotische beschildering, maar zonder deze rechtstreeks te kopiëren. Bij Karby won het esthetische belang van het totaalaanzicht het dus van het kunsthistorisch belang (afb. 23-24).

Het conserverende restauratieprincipe werd strenger nageleefd bij de restauratie van de schilderingen in Zarpen (afb. 25-26). De gewelfschilderingen stammen grotendeels uit de late gotiek en een deel werd in de zeventiende eeuw in gotiserende vorm aangebracht. De oudste delen werden bij de restauratie niet overschilderd of geretoucheerd, maar indien dat nodig was slechts een beschermende laag gegeven. Waar het ontbreken van de originele schildering het geheel verstoorde, werd deze wel geretoucheerd. Hier ging men dus zowel conserverend, als vernieuwend te werk. Daarbij wogen voor de geconserveerde delen de kunsthistorische criteria het zwaarst en voor de nieuwe delen de esthetische criteria van een gesloten verschijningsbeeld van de ruimte. Bij deze restauraties werden de toestand voor en na de restauratie echter wel zorgvuldig gedocumenteerd, zodat later alle handelingen te controleren waren.¹³³

Toch zijn er ook voorbeelden waar de kunst van het Derde Rijk in beperkte mate doorgang vond bij restauraties, zoals bij de restauratie van de kerk van Karby. Daar werden in de toren twee nieuwe vensters geplaatst van Käte Lassen (1880-1956) met de aartsengel Michaël en een Duitse soldaat afgebeeld (afb. 27). Met name de krijgshaftige houding en de harde gezichtsuitdrukking zouden het ideaal van de Duitse heersersnatuur verbeelden.¹³⁴

---

¹³³ Scheck 1995 (zie noot 29), pp. 155-158.

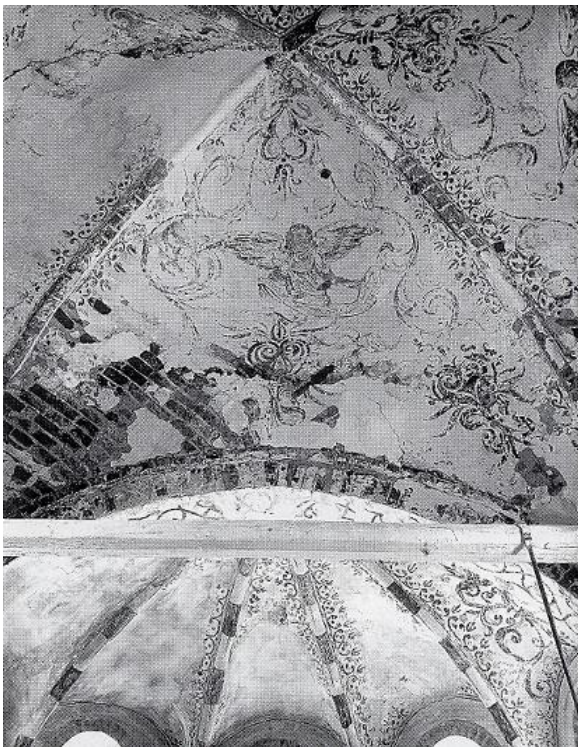
¹³⁴ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 160.

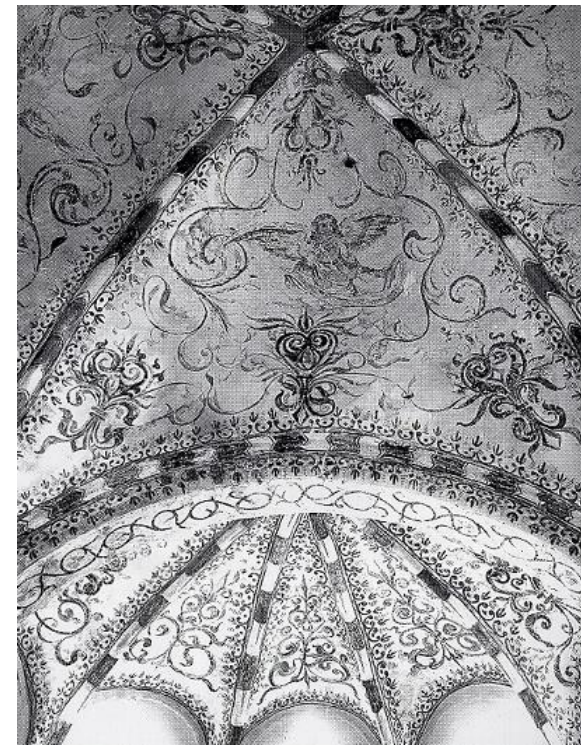
Afb. 23 Interieur van de kerk in Karby voor de restauratie, naar het oosten gezien, 1934. Foto: onbekend (T. Scheck, Denkmalpflege und Diktatur, Berlin 1995, p. 157).

Afb. 24 Interieur van de kerk in Karby na de restauratie, naar het oosten gezien, 1938. Foto: onbekend (T. Scheck, Denkmalpflege und Diktatur, Berlin 1995, p. 157).

Afb. 25 De vrijgelegde gewelvschilderingen tijdens de restauratie van de kerk in Zarpn, 1939. Foto: onbekend (T. Scheck, Denkmalpflege und Diktatur, Berlin 1995, p. 158).

Afb. 26 De gewelvschilderingen in de kerk in Zarpn na de restauratie, 1939. Foto: onbekend (T. Scheck, Denkmalpflege und Diktatur, Berlin 1995, p. 158).

Afb. 27 De nieuwe vensters van Käthe Lassen in de kerk van Karby, 1939. Links: De aartsengel Michaël. Rechts: Een soldaat van de Duitse Wehrmacht. Foto: onbekend (T. Scheck, Denkmalpflege und Diktatur, Berlin 1995, pp. 160-161).

Volgens Thomas Scheck bestaan er ook sporadische voorbeelden van een architectonische vormtaal in nationaalsocialistische zin. Als voorbeeld noemt hij het ontwerp van de nationaalsocialistisch geconformeerde architect Gerhard Langmaack (1898-1986) voor de restauratie van het schip en koor van de stadskerk in Preetz (afb. 28-29). Het nationaalsocialistisch karakter van Langmaacks ontwerp wordt volgens Scheck gekenmerkt door een kaal en sereen interieur met een robuust balkenplafond, waarbij alle aandacht op het altaar is gericht. Een belangrijk principe was namelijk een traditionele architectuur te ontwerpen zonder terug te grijpen op historische stijlelementen. Scheck vergelijkt het ontwerp daarom met de evangelische kerk in Altenlohn, die in 1936 naar een ontwerp van Langmaack werd gebouwd en soortgelijke kenmerken vertoont.¹³⁵

Hoewel Scheck erkent dat Langmaack, door het verwijderen van het negentiende-eeuwse interieur, de gangbare restauratiepraktijk volgde, wekt Langmaack daar volgens Scheck echter op twee punten vanaf. Door enerzijds de negentiende-eeuwse rondboogvorm van de vensters te behouden en de gotische lancetverdeling en het gebrandschilderd glas door een eenvoudige roedeverdeling te vervangen en anderzijds de aanwezige bouwsporen van voormalige spitsboogvensters te negeren toonde Langmaack in zijn ontwerp een gebrek aan historiciteit en religiositeit.¹³⁶

Het gaat echter te ver aan het ontwerp een specifiek nationaalsocialistisch karakter toe te schrijven. De traditionalistische architectuur was reeds voor de opkomst van het nationaalsocialisme aan een opmars begonnen. Ook Gerhard Langmaack ontwierp sinds de oprichting van zijn architectenbureau in 1922 tot ver na de Tweede Wereldoorlog in deze stijl.¹³⁷ Bovendien spreekt Langmaack later zelf van een algemene tendens in de periode 1933-1944 om kerkgebouwen te ontwerpen in een volkse en ambachtelijke architectuur, maar hij stelt ook dat architecten en opdrachtgevers zich daarmee geenszins wilden identificeren met het nationaalsocialisme.¹³⁸ Daarnaast laat het voorbeeld van de kerk in Munkbrarup zien dat het uitkalken van kerkinterieurs vaker voorkwam bij restauraties. Tenslotte zijn er geen aanwijzingen dat Langmaack met zijn ontwerp voor de vensters bewust een nationaalsocialistische esthetiek nastreefde. Misschien verwees hij met zijn ontwerp wel naar de laatromaanse voorganger van de kerk, waarvan de natuurstenen onderbouw van het koor nog resteert.

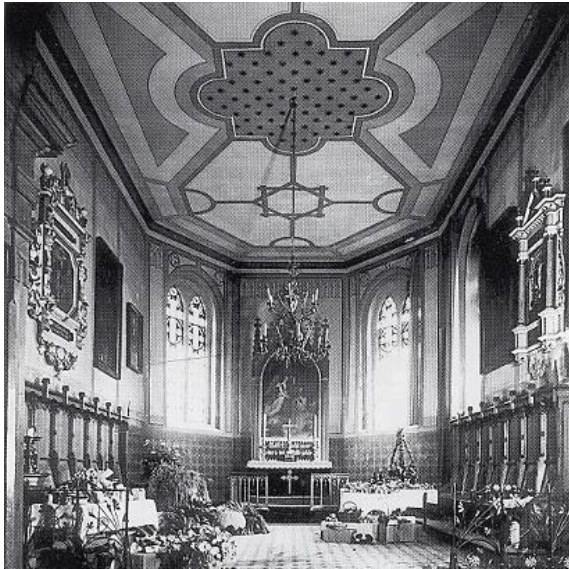
¹³⁵ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 161.

¹³⁶ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 164.

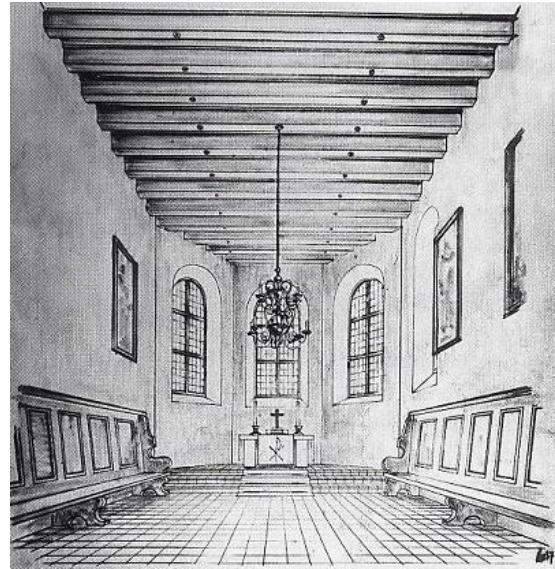
¹³⁷ Tobias Langmaack Architekt < www.architekt-langmaack.de > (16 september 2015).

¹³⁸ G. Langmaack, *Evangelischer Kirchenbau im 19. und 20. Jahrhundert. Geschichte, Dokumentation, Synopse*, Kassel 1971, pp. 61-66.

Uiteindelijk wist conservator Ernst Sauermann het ontwerp van Langmaack zodanig te beïnvloeden dat de spitsboogvensters met lancetverdeling in het koor toch werden gereconstrueerd en werden voorzien van gebrandschilderd glas van Ina Hoßfeld, waardoor het karakter van de middeleeuwse kerk grotendeels werd teruggebracht (afb. 30).¹³⁹

Afb. 28 Het koor van de stadskerk in Preetz voor de restauratie, naar het oosten gezien, z.j. Foto: onbekend (T. Scheck, *Denkmalpflege und Diktatur*, Berlin 1995, p. 162).

Afb. 29 G. Langmaack, ontwerp voor de restauratie van de stadskerk in Preetz, 1937 (T. Scheck, *Denkmalpflege und Diktatur*, Berlin 1995, p. 162).

Afb. 30 Het koor van de stadskerk in Preetz na de restauratie, naar het oosten gezien, 2013. Foto: An-d (Wikimedia Commons).

¹³⁹ Scheck 1995 (zie noot 29), pp. 161-164.

De nationaalsocialisten hielden er wat betreft de omgang met monumenten dus geen algemeen geldende principes op na. Ondanks de politieke intenties was in het algemeen de grootst mogelijke bescherming van de historische bouwmassa belangrijk en werd vaak voorrang gegeven aan de kunsthistorische waarde. Ook de minachting voor het historisme was geen typisch nationaalsocialistisch verschijnsel. Het was binnen de monumentenzorg al ruim voor de machtsovername een algemeen geldend principe en zou dat ook na het Derde Rijk nog blijven. Het nationaalsocialisme had daar hooguit een bevorderende of remmende werking op. Ook de behoefte om bouwwerken terug te brengen in hun oorspronkelijke toestand was geen typisch nationaalsocialistisch verschijnsel, maar een van de reeds heersende restauratiemethoden.¹⁴⁰

In de praktijk werd de monumentenzorg dus niet of nauwelijks beïnvloed door het nationaalsocialisme. Ondanks de vele overeenkomsten tussen de theoretische beginselen van de monumentenzorg en de nationaalsocialistische perceptie van monumenten, was er volgens Fleischner geenszins sprake van een specifiek nationaalsocialistische monumentenzorg.¹⁴¹ Volgens Scheck ontbraken daarvoor de juiste voorwaarden. Ten eerste was de tegenstelling tussen een ideologisch geladen omgang met monumenten en het behoud ervan volgens de vakinhoudelijke standpunten te groot. Daarnaast was de houding van de Duitse conservatoren doorslaggevend.

Uit enkele van bovenstaande voorbeelden blijkt dat, wanneer de ideologische intenties van opdrachtgevers of eigenaren voor de conservatoren te ver gingen, het mogelijk was de plannen vanuit hun eigen standpunten bij te sturen. De overeenkomsten tussen de theoretische en maatschappelijke standpunten waren een gevolg van het algemeen heersende conservatieve gedachtegoed vanaf het tweede decennium van de twintigste eeuw.

1.4.1 Religieus erfgoed als nationaalsocialistische *Weihestätte*

Een bijzonder aspect in de geschiedenis van de monumentenzorg tijdens het Derde Rijk is de ingebruikname van religieus erfgoed door de nationaalsocialistische partijleiding. Direct na de machtsovername werden ideologisch belangrijke kastelen en burchten door de regering of de NSDAP in gebruik genomen om verschillende praktische functies te vervullen, zoals sportscholen en opleidingscentra. Maar binnen de partij ontstond ook interesse om de grote domkerken om te vormen tot nationaalsocialistische gedenktekens. De nationaalsocialisten presenteerden hun nationale gedenktekens graag als heiligdommen van het Duitse volk en

---

¹⁴⁰ Scheck 1995 (zie noot 29), pp. 112-113.

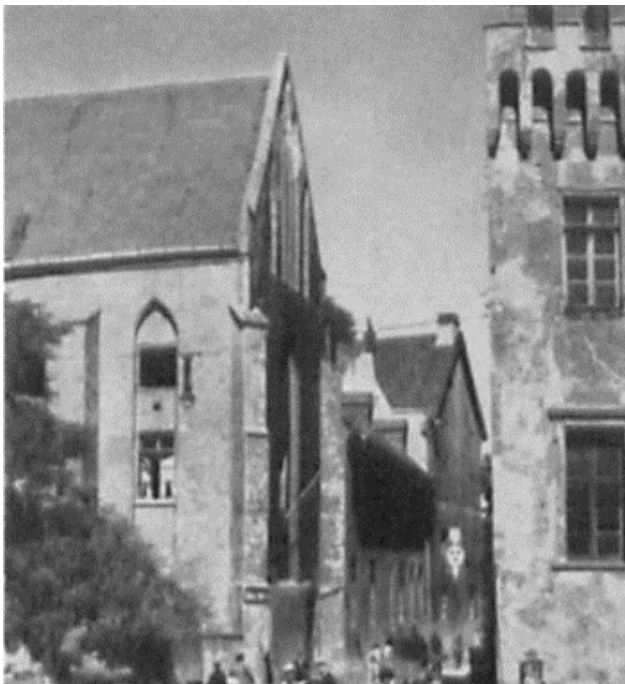
¹⁴¹ Fleischner 1999 (zie noot 33), p. 33.

rijk. Het gebruik van christelijke gebouwen bood daarbij dan ook het voordeel dat deze al een sacraal karakter hadden en dat dus niet kunstmatig hoefde te worden toegekend.

In eerste instantie werden voor dit doel alleen kerken toegeëigend die hun godsdienstige functie al langere tijd verloren hadden. Vanuit de monumentenzorg werd hier nauwelijks bezwaar tegen gemaakt, omdat een dergelijke herbestemming gepaard ging met een grondige restauratie en zo het verdere verval van de monumenten werd voorkomen. Dit argument rechtvaardigde voor hen zelfs de nieuwe rituele functies van de nationaalsocialisten.¹⁴²

Zo werden in samenwerking met de Rijnlandse monumentenzorg de Johannierter Commanderie en de bijbehorende voormalige Franciscanerkerk in Wesel volledig gerestaureerd (afb. 31-35). De kerk was al sinds de Napoleontische tijd niet meer als zodanig in gebruik, grondig verbouwd geweest en verkeerde in een slechte staat. Het gehele complex werd zover mogelijk in de oorspronkelijke toestand teruggebracht met de gebruikelijke ingrepen, zoals het reconstrueren en herstellen van de oorspronkelijke vensters, het reconstrueren en herstellen van vervallen en verdwenen onderdelen, zoals de gewelven en de traptoren en tot slot het verwijderen van latere aanbouwen. De kerk van het complex werd na de restauratie in gebruik genomen voor politieke en feestelijke bijeenkomsten van de *Hitler Jugend*.¹⁴³

Afb. 31 Het Johanniertercomplex in Wesel voor de restauratie, z.j. Foto: onbekend (H. Klose, 'Umbau der Kommandatur und Komturei in Wesel', *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, Berlin/Wien 1938, p.50).

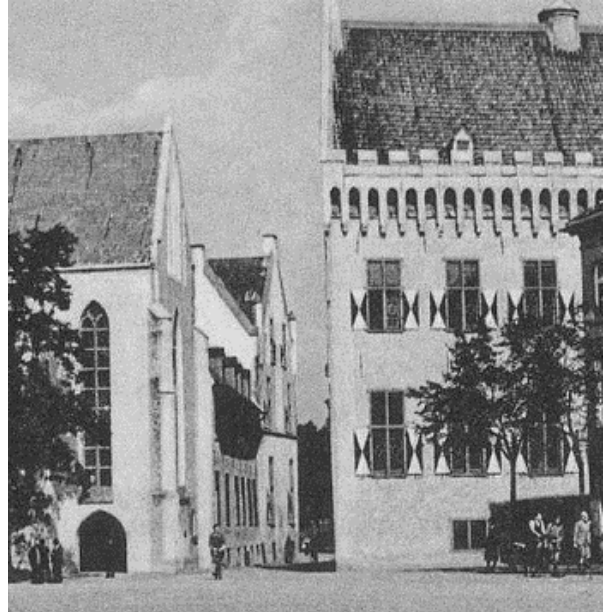
---

¹⁴² Scheck 1995 (zie noot 29), p. 169.

¹⁴³ H. Klose, 'Umbau der Kommandatur und Komturei in Wesel', in: *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, Berlin/Wien 1938, pp. 50-53.

Afb. 32 Deel van het binnenhof van het Johannitercomplex in Wesel voor de restauratie, z.j. Foto: onbekend (H. Klose, 'Umbau der Kommandatur und Komturei in Wesel', Deutsche Kunst und Denkmalpflege, Berlin/Wien 1938, p.52).

Afb. 33 Het Johannitercomplex in Wesel na de restauratie, z.j. Foto: J. Krapohl (Delcampe.de).

Afb. 34 Deel van het binnenhof van het Johannitercomplex na de restauratie, z.j. Foto: onbekend (Wesel.de)

Afb. 35 Voormalige kerk van het Johannitercomplex dat met de restauratie werd omgevormd tot feestzaal voor de Hitler Jugend, z.j. Foto: onbekend (T. Scheck, Denkmalpflege und Diktatur, Berlin 1995, p. 170).

Naast de ingebruikname van leegstaande kerken werden ook pogingen ondernomen kerken in bezit te krijgen die nog voor godsdienstige doeleinden gebruikt werden. Dat stuitte vaak op juridische bezwaren en dergelijke pogingen liepen daarom vaak uit op langslpende processen die soms wel jaren konden duren.¹⁴⁴ Een goed voorbeeld is de inbeslagname van de kapittelkerk St. Servatius in Quedlinburg door de SS (afb. 36-38). In de crypte van de twaalfde-eeuwse kerk lag het graf van de Ottoonse vorst Hendrik I de Vogelaar (919-936). Voor 2 juli 1936 werd een grootse viering voorbereid ter nagedachtenis van de duizendste sterfdag van de vorst. Het feest had in de ogen van Himmler grote propagandistische waarde om het eerste Duitse Rijk historisch te kunnen verbinden aan het Derde Rijk.¹⁴⁵

Ter voorbereiding van de viering in 1936 nam Himmler daarom persoonlijk de zorg voor de crypte op zich en liet deze verbouwen om de ruimte haar ceremoniële karakter terug te geven. Vanaf 1938 liet hij de kerk in zijn geheel ombouwen tot nationaal heiligdom en bedevaartsoord. Bij de verbouwing waren ook de Pruisische provinciale conservator Hermann Giesau (1883-1949) en staatsconservator Robert Hiecke betrokken. Hoewel de plannen voor de verbouwing niet in overeenstemming waren met de algemeen heersende restauratieprincipes, waren ze in overeenstemming met Hiecke zelf voorbereid. De reden dat vanuit de monumentenzorg aan deze ingrijpende omvorming werd meegewerkt, was de mogelijkheid de negentiende-eeuwse veranderingen ongedaan te maken. Daarnaast was Hiecke een voorstander van het nationaalsocialistische bewind.¹⁴⁶

Na het verwijderen van de kerkbanken, kansel en hoogaltaar kon worden begonnen met de verbouwing. Als eerste werden de trappen tussen het schip en het koor omgebouwd. Het veertiende-eeuwse gotische koor werd beschouwd als een onbevredigende afsluiting van het romaanse schip. Hiecke had echter zijn bedenkingen bij een totale ombouw van het oude koor. Uiteindelijk werd in 1939 besloten een halfronde apsis binnen het koor te plaatsen, zodat het buitenaanzicht van het koor hetzelfde bleef. De nieuwe halfronde apsis kreeg tot slot een groot oculus met daarin de Rijksadelaar en een hakenkruis. Het nieuwe pseudo-romaanse koor toont volgens Scheck dat men hiermee terugviel op de negentiende-eeuwse restauratiepraktijk.¹⁴⁷

---

¹⁴⁴ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 170.

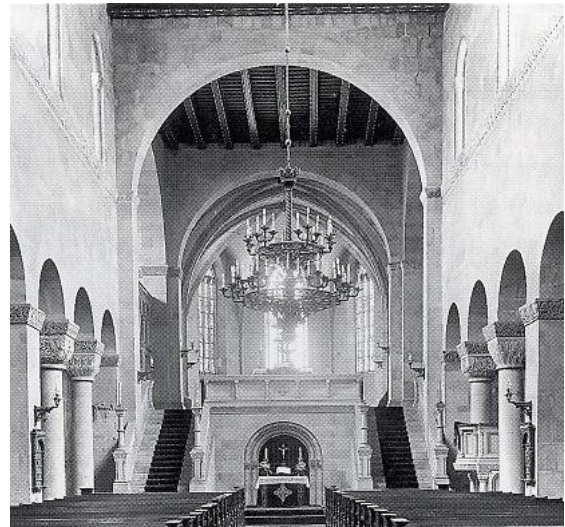
¹⁴⁵ U. Halle, '936 Begräbnis Heinrichs I. – 1936 die archäologische Suche nach den Gebeinen in Quedlinburg und die NS-Propaganda', in: A. Falk e.a. (red.), *Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit* (2005), p. 16.

¹⁴⁶ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 175.

¹⁴⁷ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 175.

Afb. 36 Crypte van de St. Servatiuskerk in Quedlinburg met rijksadelaar na de ombouw, naar het oosten gezien, 2014. Foto: NoRud (Wikimedia Commons).

Afb. 37 Het schip en koor van de St. Servatiuskerk in Quedlinburg, naar het oosten gezien, 1907. Foto: onbekend (T. Scheck, *Denkmalpflege und Diktatur*, Berlin 1995, p. 172).

Afb. 38 Het schip en het koor van de St. Servatiuskerk in Quedlinburg na de ombouw tot Weihestätte, naar het oosten gezien, 1940. Foto: onbekend (T. Scheck, *Denkmalpflege und Diktatur*, Berlin 1995, p. 174).

Op dezelfde wijze werd ook de dom in Braunschweig omgevormd tot een nationaalsocialistisch heiligdom (afb. 39-41). In de crypte lag het graf van hertog Hendrik de Leeuw (1129-1195) en zijn persoon paste nog beter dan Hendrik I in de nationaalsocialistische ideologie. Hij gold als de grote ‘kolonisator’ van het oosten en werd daardoor als diens voorganger verbonden aan Adolf Hitler en zijn plannen voor het creëren van *Lebensraum* in het oosten.

In 1936 begon de ombouw van de crypte tot een monumentale, representatieve grafkelder. In 1937 werd vervolgens begonnen met de verbouwing van de kerk. Het doel was een puristische reconstructie van de middeleeuwse romaanse situatie, volgens het nationaalsocialistische denkbeeld daarvan. Daarvoor werden alle beschilderingen en meubelstukken uit de negentiende-eeuw verwijderd. In tegenstelling tot de kerk in Quedlinburg werd de kerk in Braunschweig opnieuw uitgerust met wandschilderingen die onder andere de veroveringen van het oosten door Hendrik de Leeuw uitbeeldden.¹⁴⁸

De ombouw van de dom tot nationaal heiligdom werd door de nationaalsocialistische ideologen geprezen als een voorbeeld van de eigentijdse monumentenzorg, waarmee duidelijk wordt wat door hen onder monumentenzorg verstaan werd.¹⁴⁹ Het wordt niet duidelijk welke rol de monumentenzorg heeft gespeeld bij het ombouwen en restaureren van de dom. Wel blijkt uit het feit dat enkele middeleeuwse heiligenvoorstellingen op de pijlers behouden werden, dat er voor de monumentenzorg ook hier enige ruimte moet zijn geweest om invloed uit te oefenen. Hoewel er plannen waren meerdere domkerken om te bouwen tot nationaalsocialistische heiligdommen, was er in de jaren kort voor de uitbraak van de oorlog niet genoeg tijd deze uit te voeren.¹⁵⁰ Tijdens de oorlog kwamen de werkzaamheden van de Duitse monumentenzorg zo goed als stil te liggen, als gevolg van de materiaalschaarste en oorlogshandelingen. Men moest zich hoofdzakelijk beperken tot beschermingsmaatregelen van het gebouwde en overige cultureel erfgoed. Problemen waar de monumentenzorg in Nederland tijdens de Duitse bezetting ook mee te maken kreeg. In hoeverre het nationaalsocialisme invloed heeft gehad op het restaureren in Nederland komt in het volgende hoofdstuk aan bod.

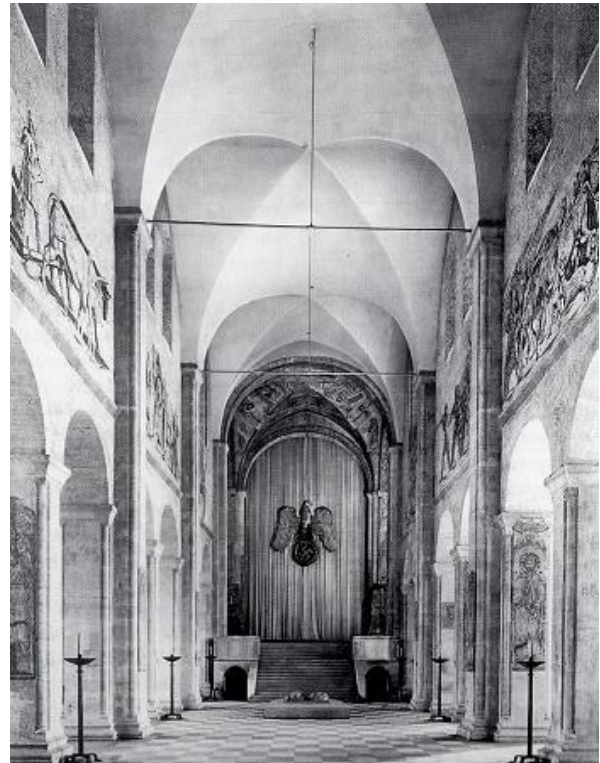
¹⁴⁸ Scheck 1995 (zie noot 29), pp. 175-179.

¹⁴⁹ Scheck 1995 (zie noot 29), p. 180.

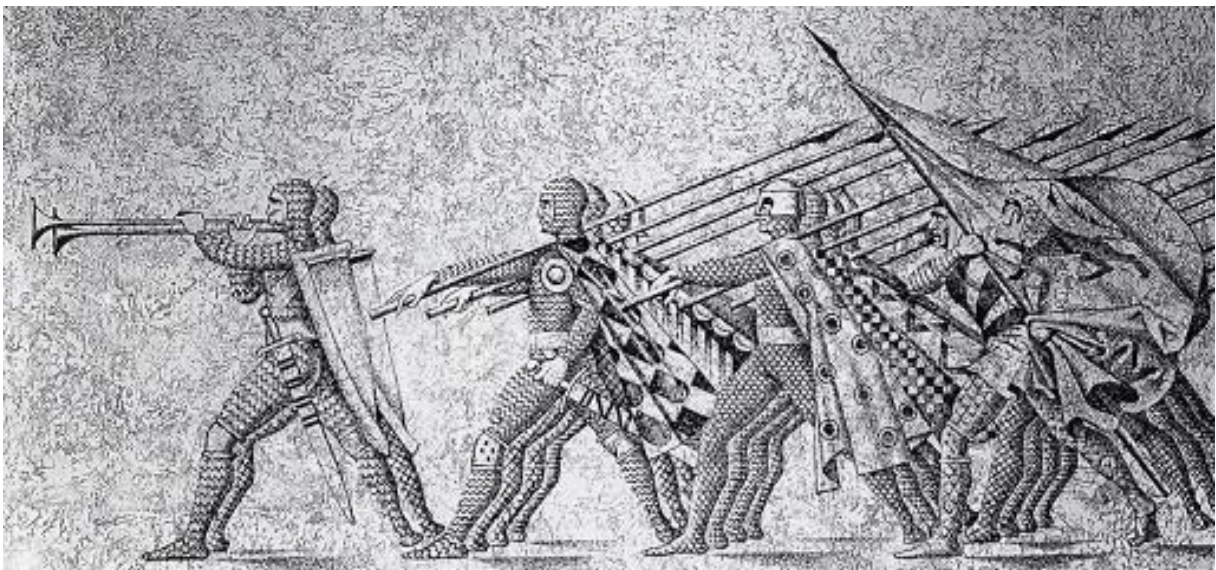
¹⁵⁰ Huse 1984 (zie noot 49), p. 182.

Afb. 39 Het schip en koor van de Dom in Braunschweig, naar het oosten gezien, 1892. Foto: C. Uhde (Wikimedia Commons).

Afb. 40 Het schip en koor van de Dom in Braunschweig na de ombouw tot 'Weihestätte', naar het oosten gezien, 1940. Foto: onbekend (T. Scheck, Denkmalpflege und Diktatur, Berlin 1995, p. 179).

Afb. 41 Wilhelm Dohme, sgraffito onder de zuidelijke lichtbeuk van de Dom in Braunschweig, 1937-1938. Foto: onbekend (T. Scheck, Denkmalpflege und Diktatur, Berlin 1995, p. 178).

2. De bezetting en culturele gelijkschakeling van Nederland

In het vorige hoofdstuk werd duidelijk dat het gebouwde erfgoed in Duitsland een belangrijke plaats innam in de nationaalsocialistische ideologie en cultuurpolitiek. Daarbij is tevens gebleken dat de cultureel-maatschappelijke opvattingen binnen de monumentenzorg sterk overeenkwamen met die van het nationaalsocialisme, zoals de afkeer van het liberalisme en individualisme, het culturele verval dat daarmee samenhangt en de vernietiging van het cultuurlandschap als gevolg van de moderne industriële vooruitgang.

Met de komst van het Derde Rijk namen de financiële mogelijkheden voor de gehele monumentenzorg toe, waardoor meer en uitvoeriger kon worden gerestaureerd dan voorheen. In de praktijk had het nieuwe regime daarnaast bijzondere belangstelling voor een aantal specifieke monumenten, waarvan de restauratie vaak geheel of grotendeels door het rijk betaald werd om vervolgens voor regerings- of partijdoeleinden te dienen.

In dit hoofdstuk zal worden onderzocht in hoeverre de ideologie en cultuurpolitiek van het nationaalsocialisme tijdens de bezetting invloed hebben gehad op de theorie en de praktijk van het restaureren in bezet Nederland. In het bijzonder zal daarbij gekeken worden naar de invloed van de culturele gelijkschakeling van Nederland aan Duitsland. Net als voor de situatie in Duitsland zal ook voor Nederland eerst kort uiteengezet worden hoe de monumentenzorg zich tot 1940 heeft ontwikkeld.

2.1 Monumentenzorg, restauratietheorie en praktijk voor de bezetting: 1917-1940

De organisatorische ontwikkeling van de monumentenzorg

In navolging van onder andere Frankrijk en Duitsland ontstonden in de tweede helft van de negentiende eeuw ook in Nederland de eerste initiatieven tot het beschermen van het cultureel erfgoed. Het behoud van het Muiderslot kan nog worden beschouwd als een uitzonderlijk vroeg voorbeeld van monumentenbescherming. Toen de rijksoverheid in 1825 van plan was het te slopen, ontstond een storm van protest. Koning Willem I (1772-1843) gaf uiteindelijk gehoor aan de kritiek en zag van het plan af.¹⁵¹ Het is een voorbeeld van de toenemende belangstelling voor het cultureel erfgoed. Dit leidde in de tweede helft van de negentiende eeuw tot verschillende particuliere initiatieven, zoals de oprichting van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap in 1858. In 1899 werd de Nederlandse Oudheidkundige Bond (NOB) opgericht, die zich onder andere inzette voor het behoud van monumenten, de

---

¹⁵¹ C.P. Krabbe, 'Monumenten: architectonische overblijfselen', in: F. Grijzenhout (red.), *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip*, Amsterdam 2007, p. 154.

wettelijke bescherming ervan en de formulering van restauratiebeginselen.¹⁵²

In deze periode kreeg ook het begrip erfgoed een bredere betekenis. In Nederland begonnen de modernisering en industrialisatie inmiddels hun sporen in het landschap achter te laten. Het bestaande cultuurlandschap en oude binnensteden hadden zwaar te lijden onder de moderne vooruitgang. Niet alleen het gebouwde erfgoed diende te worden beschermd, maar ook de natuur, het cultuurlandschap en zelfs streekgebruiken en folklore. Daartoe werd in 1905 de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten opgericht en in 1911 de Bond Heemschut. De Bond zette zich in eerste instantie in voor aangepaste nieuwbouw, maar ook voor de bescherming van belangrijke monumenten en historische stadskernen.¹⁵³ Daarnaast wilde de Bond een koepel zijn voor andere verenigingen en de oprichting van nieuwe organisaties stimuleren.¹⁵⁴ Een van die nieuwe organisaties was de in 1918 opgerichte Vereniging Hendrick de Keyser. Ook de leden van deze vereniging zagen door sloop, nieuwbouw en verval historische stads- en dorpskernen aangetast worden. De vereniging ging zich daarom vooral richten op het behoud en herstel van voornamelijk en eenvoudiger historische woonhuizen.¹⁵⁵

In het laatste kwart van de negentiende eeuw kwam ook vanuit de overheid het eerste initiatief tot stand voor de bescherming van het erfgoed. Een belangrijke rol daarbij speelde de advocaat Victor de Stuers (1843-1916). Hij publiceerde in 1873 het artikel ‘Holland op zijn smalst’ in het tijdschrift *De Gids*.¹⁵⁶ Hij hekelde de nalatigheid en ongeïnteresseerde houding van de overheid voor het vaderlandse cultureel erfgoed. Hij wees op de erbarmelijke toestand waarin de monumenten zich bevonden en op het nationale belang van een actieve overheidszorg.¹⁵⁷ Zijn artikel sorteerde het gewenste effect. Bij koninklijk besluit werd in maart 1874 een ‘College van Rijkadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst ingesteld’, waarvan De Stuers zelf ook lid werd. Het College moest de regering van advies voorzien inzake de monumentenzorg, het museumwezen en rijksgebouwen.¹⁵⁸ Het College

---

¹⁵² Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond < www.knob.nl > (8 mei 2015). In 1949 werd het predicaat ‘koninklijk’ verleend.

¹⁵³ A. de Jong, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940*, Nijmegen 2001, pp. 542-543.

¹⁵⁴ T. Gijsbers, W. Heijbroek, H. Hoogeveen (red.), *Het gelijk van Heemschut. Een eeuw inzet voor erfgoedbescherming*, Etten-Leur 2011, p. 9. De naam Bond Heemschut was gekozen naar analogie van de in 1904 opgerichte *Deutscher Bund Heimatschutz*.

¹⁵⁵ J. Gratama en F.A.J. Vermeulen, *Oude Nederlandsche bouwkunst in het bezit van de Vereeniging “Hendrick de Keyser”*, Amsterdam 1944² (1943), p. 5.

¹⁵⁶ J. Perry, *Ons fatsoen als natie. Victor de Stuers 1843-1916*, Amsterdam 2004, p. 74.

¹⁵⁷ V. de Stuers, ‘Holland op zijn smalst’, *De Gids* 37 (1873), p. 322. Het artikel is ook te raadplegen via de Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren < www.dbnl.org >.

¹⁵⁸ Tillema 1975 (zie noot 3), p. 267.

werd vijf jaar later in 1879 echter alweer opgeheven.

Ondertussen was De Stuers in 1875 ook aangesteld als hoofd van de nieuwe afdeling Kunsten en Wetenschappen (KW) bij het ministerie van Binnenlandse Zaken.¹⁵⁹ Deze functie bekleedde hij tot 1901. Na het opheffen van het College van Rijksadviseurs was De Stuers feitelijk de hoogste bevoegdheid betreffende het restauratiebeleid van de overheid. Hij verbond aan de afdeling KW het ‘Bureau voor herstel en onderhoud van oude gebouwen van Rijkswegen’ onder leiding van architect A.J. Mulder (1856-1936). Het bureau was verantwoordelijk voor het maken van opmetingstekeningen van oude gebouwen en het ontwerpen van restauratieplannen. Mulder zou in de loop der jaren ook steeds vaker optreden als architect-adviseur bij restauraties van monumenten in rijksbezit of waaraan rijkssubsidie werd verleend.¹⁶⁰ Binnen Kunsten en Wetenschappen werkte De Stuers ook nauw samen met architect Pierre Cuypers (1827-1921), die hem kon bijstaan op het gebied van de monumentenzorg. Hij stelde hem aan als *Architect der Rijksmuseumgebouwen*, maar werd door De Stuers ook bij restauraties betrokken.¹⁶¹

Onder aanvoering van J.C. Overvoorde (1865-1930) werd op aandringen van de Nederlandse Oudheidkundige Bond in 1903 de *Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een Inventaris en eene Beschrijving van de Nederlandsche monumenten van Geschiedenis en Kunst* ingesteld met Pierre Cuypers als voorzitter en als secretaris de kunsthistoricus Jan Kalf (1873-1953). Het bureau van Mulder zou tot 1918 blijven bestaan. De commissie had als taak een reeks wetenschappelijke beschrijvingen van belangrijke historische gebouwen tot stand te brengen en publiceerde daarnaast per provincie een *Voorlopige lijst van Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst* om een overzicht te bieden van de monumenten die in Nederland nog aanwezig waren.¹⁶² Daarin zouden alleen monumenten worden opgenomen van voor 1850, omdat omstreeks dat jaar een herleving van de bouwkunst was waar te nemen, die nog niet ten einde was en de commissie geen bouwwerken wilde opnemen waarvan de makers nog in leven waren.¹⁶³

In 1918 werd het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW)

---

¹⁵⁹ Martin 1945 (zie noot 1), p. 11.

¹⁶⁰ C.J. van der Peet en G. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, p. 181; E. Stades-Vischer, ‘Adolph Mulder, pionier bouwhistoricus. Een onderzoek naar zijn werkwijze, met name in Dordrecht’, in: K. Emmens e.a. (red.), *Monumenten en bouwhistorie. Jaarboek Monumentenzorg 1996*, Zwolle 1996, p. 230.

¹⁶¹ Van der Peet en Steenmeijer 1995 (zie noot 159), p. 177.

¹⁶² D. van Laanen, ‘Van de ambtenaren van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Een bedrijfskroniek van de eerste dertig jaar’, in: P. Don e.a. (red.), *In dienst van het erfgoed: Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1947-1997. Jaarboek Monumentenzorg 1997*, Zwolle 1997, p. 10.

¹⁶³ M. Kuipers, ‘Culturele grondslagen van de Monumentenwet’, *Bulletin KNOB* 111 (2012) 1, p. 17.

opgericht. De regering besloot in dat jaar ook de monumentenzorg te hervormen, omdat men van mening was dat de beslissing over belangrijke restauraties niet bij slechts enkele mensen moest liggen.¹⁶⁴ Ter ondersteuning en advisering van het nieuwe ministerie werd een nieuwe Rijkscommissie voor de Monumentenzorg opgericht, die de oude commissie verving. Om partijdigheid te voorkomen bestond de nieuwe commissie uit achttien leden van verschillende disciplines. Cuypers werd wederom als voorzitter aangesteld en J.A.G. van der Steur (1865-1945) als secretaris. De Rijkscommissie werd opgedeeld in twee afdelingen. Afdeling A nam de taak van de oude commissie over van het inventariseren en beschrijven van Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Afdeling B, 'Behoud en herstelling' was verantwoordelijk voor het toezicht op restauraties. Als ambtelijke ondersteuning van de Rijkscommissie werd het Rijksbureau voor de Monumentenzorg ingesteld met Jan Kalf als directeur en G. de Hoog Hzn. (1864-1947) als onderdirecteur. Het bureau had drie afdelingen: een algemene dienst, afdeling A voor de Beschrijving en afdeling B 'Herstel'.¹⁶⁵ De oprichting van het Rijksbureau betekende tevens het einde van het bureau van A.J. Mulder. Al het verzamelde materiaal werd aan het nieuwe Rijksbureau overgedragen en Mulder werd staflid van het nieuwe Rijksbureau.¹⁶⁶

De samenwerking tussen de afdelingen A en B van de Rijkscommissie verliep in de daaropvolgende jaren allerm minst soepel. Beide afdelingen traden zo zelfstandig op, dat nooit bij de gehele Rijkscommissie advies werd gewonnen, maar slechts bij één van de twee afdelingen. De afdelingen voelden zich daardoor telkens door de ander in hun autonomie aangetast.¹⁶⁷ De afdelingen lagen over de kleinste zaken met elkaar overhoop. Door het slinkende ledenaantal van afdeling A kreeg afdeling B, waarvan Kalf sinds 1924 secretaris was, in de loop van de jaren twintig een steeds groter overwicht. Dat zou ook blijken uit de reorganisatie die de minister van OKW voor ogen had om de interne problemen op te lossen. Deze werd in 1933 doorgevoerd, waarbij de beide afdelingen van de Rijkscommissie werden opgeheven. De nieuwe Rijkscommissie werd afgeslankt tot zeventien leden, met daaronder twee permanente subcommissies of secties; één voor de beschrijving en één voor het herstel. Voorzitter van de nieuwe commissie werd J.A.G. van der Steur en Kalf werd tot secretaris benoemd. Ook bij het Rijksbureau verdwenen de twee afdelingen, waardoor alleen de algemene dienst nog bleef bestaan.¹⁶⁸

---

¹⁶⁴ Martin 1945 (zie noot 1), p. 17.

¹⁶⁵ Van Laanen 1995 (zie noot 12), p. 8.

¹⁶⁶ Martin 1945 (zie noot 1), p. 19; Van der Peet en Steenmeijer 1995 (zie noot 159), p. 181.

¹⁶⁷ Tillema 1975 (zie noot 3), pp. 431-432.

¹⁶⁸ Van Laanen 1995 (zie noot 12), p. 9.

In 1939 nam Kalf afscheid als directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Op 1 mei 1939 trad E.O.M. van Nispen tot Sevenaer (1895-1957) in functie als nieuwe directeur van het Rijksbureau. Het Rijksbureau was in de tussentijd gegroeid van zes tot twintig medewerkers met onder andere F.A.J. Vermeulen, M.D. Ozinga en E.H. ter Kuile als kunsthistorische medewerkers voor de beschrijving, de architecten A.L. Oger en H. Onnes en de bouwkundig tekenaars J.A.L. Bom, D. Verheus en E.A. Canneman. Het groeiende aantal medewerkers hing samen met de groeiende hoeveelheid werk. Sinds 1933 was het bureau niet alleen meer werkzaam voor de Rijkscommissie, maar ook direct voor het ministerie. Daarnaast werd het uitwerken van restauratieplannen door met name kleinere gemeenten in handen van het bureau gegeven.¹⁶⁹ Kalf verdween overigens niet van het toneel. Hij behield zijn belangrijke functie als secretaris van de Rijkscommissie en werd daarnaast op 29 augustus 1939 aangesteld als Inspecteur Kunstbescherming.¹⁷⁰

Restaureren in theorie en praktijk

Het historisme was halverwege de negentiende eeuw ook in Nederland de norm. Dat uitte zich niet alleen in de nieuw- en verbouw van talloze kerken in neogotische stijl, maar ook in de bouw van overheidsgebouwen in een negentiende-eeuwse variant van de Hollandse renaissance.¹⁷¹ Daarnaast kwamen in deze periode de eerste grote restauratiecampagnes op gang. Een van de meest productieve architecten in deze periode was Pierre Cuypers. Hij ontwierp niet alleen talloze nieuwe katholieke kerken en rijksgebouwen, maar was ook verantwoordelijk voor een aantal omvangrijke restauraties, zoals die van de O.L.V. Munsterkerk in Roermond tussen 1864 en 1891 (afb. 42-43).¹⁷² Geheel in de geest van het historisme streefde hij bij de restauraties naar het herstel van de oorspronkelijke toestand en het zuiveren van het bouwwerk van latere toevoegingen.¹⁷³

Zoals gezegd was Victor de Stuers na het opheffen van de Commissie de hoogste bevoegdheid op gebied van het restauratiebeleid van de overheid. Hij wist namens het Rijk tal van oude bouwwerken voor verder verval te behoeden en het herstel ervan te bevorderen, zoals verschillende middeleeuwse stadspoorten en kastelen. Een van de architecten die De Stuers voor de uitvoering van zijn plannen inschakelde was Cuypers, wiens bouwkundige

---

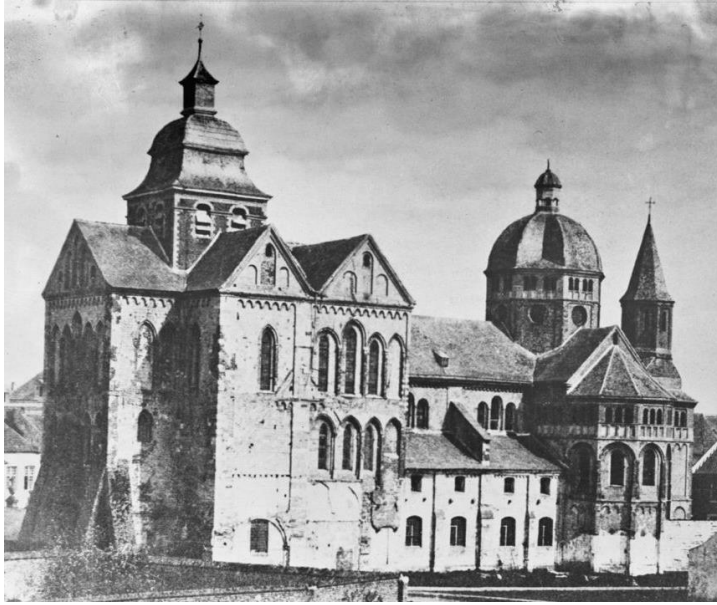
¹⁶⁹ Van Laanen 1995 (zie noot 12), p. 10.

¹⁷⁰ Van Laanen 1995 (zie noot 12), p. 12.

¹⁷¹ Van der Peet en Steenmeijer 1995 (zie noot 159), p. 173.

¹⁷² Andere bekende voorbeelden van restauraties van Pierre Cuypers zijn o.a.: St. Servaas in Maastricht, Kasteel de Haar, St. Odiliënberg in Roermond en de voormalige Stiftskerk in Susteren.

¹⁷³ Martin 1945 (zie noot 1), p. 12.

Afb. 42 De O.L.V. Munsterkerk in Roermond voor de restauratie door Cuypers, naar het noordoosten gezien, z.j. Foto: onbekend (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Afb. 43 De O.L.V. Munsterkerk in Roermond na de restauratie door Cuypers, naar het noordoosten gezien, 1963. Foto: G.Th. Delemarre (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

principes hij onvoorwaardelijk steunde.¹⁷⁴ De monumentenzorg werd in het begin dus gedomineerd door de historiserende restauratieprincipes van De Stuers en Cuypers.

Vanaf het begin van de twintigste eeuw werd de weerstand tegen de verre gaande reconstructies van Cuypers en zijn medestanders echter steeds groter. De tegenstellingen met de nieuwe generatie architecten en kunsthistorici werden steeds groter en het ontbreken van vaste restauratiebeginselen vormde voor hen een steeds grotere ergernis. De Nederlandse Oudheidkundige Bond nam in 1909 daarom het initiatief zulke beginselen op te stellen. De Bond stelde in 1910 een *Commissie voor de vaststelling van grondbeginselen en voorschriften voor het behoud en de herstelling van oude bouwwerken* in.¹⁷⁵ In de commissie zaten zowel voorstanders van de oude richting, als voorvechters van nieuwe opvattingen, waardoor de beginselen nogal tweeslachtig van aard waren.¹⁷⁶ Jan Kalf werd voorzitter van de commissie en was één van de felste tegenstanders van de heersende restauratieopvattingen. Hij schreef dan ook de inleiding bij de *Grondbeginselen* die in 1917 door de Bond werden gepubliceerd.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Van der Peet en Steenmeijer 1995 (zie noot 159), p. 197.

¹⁷⁵ Martin 1945 (zie noot 1), p. 16.

¹⁷⁶ Meischke 1995 (zie noot 14), p. 79. De volledige commissie bestond uit: K.P.C. de Bazel (1869-1923), P.J.H. Cuypers, diens zoon J. Th. Cuypers (1861-1949), J. Gratama, J. Kalf, W. Kromhout (1864-1940), V. de Stuers, J.C. Overvoorde, B.W.F. van Riemsdijk (1850-1942) en W. Vogelsang (1875-1954).

¹⁷⁷ Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en uitbreiding van oude bouwwerken, met inleiding van dr. J. Kalf*, Leiden 1917. De beginselen werden vlak voor het uitbreken van de oorlog herdrukt in: *Bouwkundig Weekblad Architectura* 61 (1940) 9, pp. 69-75.

De belangrijkste boodschap van de beginselen werd door Kalf krachtig samengevat met de zin ‘behouden gaat voor vernieuwen’ en wordt door Denslagen als een radicale breuk gezien met de opvattingen van Cuypers en De Stuers.¹⁷⁸ In de praktijk boden de grondbeginselen echter voldoende ruimte voor reconstructie en ingrepen die niets met behoud te maken hadden, zoals Meischke aantoot.¹⁷⁹ Zo was het volgens de artikelen VIII, IX, XVI, XVIII en XIX toegestaan verdwenen onderdelen in oude vormen terug te brengen, mits daar voldoende aanwijzingen voor waren. De artikelen VI, VII en XV boden de mogelijkheid latere toevoegingen of aanbouwen te verwijderen wanneer ze als lelijk of storend beschouwd konden worden. De werkelijke breuk met het verleden was het vernieuwen van onderdelen, waarvan de oorspronkelijke vorm niet bekend was, in eigentijdse vormen. Artikel XXX vermeldt tot slot dat de leiding van elke restauratie moest worden opgedragen aan een kunstenaar, maar dat sleur voorkomen moest worden door niet teveel restauraties onder de leiding van dezelfde bouwmeester te laten uitvoeren.¹⁸⁰

De dominante positie van Kalf binnen de Rijksmonumentenzorg had in de daaropvolgende decennia geenszins een dominante positie van de eigentijdse kunst tot gevolg in de restauratiepraktijk. Binnen de nieuwe Rijkscommissie waren van de architect-leden alleen H.P. Berlage (1856-1934) en De Bazel (1869-1923) voorstander van de moderne richting. Door het overlijden van De Bazel in 1923 werd Berlage het boegbeeld van de vernieuwing. Maar twee andere, zeer ervaren restauratiearchitecten binnen de commissie, Van der Steur en H. van Heeswijk (1872-1945), waren minder enthousiast over de ingeslagen weg. Toch lijken zij zich niet te hebben verzet tegen de *Grondbeginselen*. Deze boden immers voldoende mogelijkheden tot reconstructie of ze trokken zich er niets van aan. Van Heeswijk, Van der Steur en Kalf waren tot het eind van de bezetting de belangrijkste personen binnen de Rijksmonumentenzorg. Tussen Van Heeswijk en Van der Steur was de rol van de moderne beginselen van Kalf bij restauraties zo goed als uitgespeeld.¹⁸¹

De toepassing van een eigentijdse vormgeving kwam vaak het best tot haar recht in de moderne beglazing, beschilderingen van houten tongewelven en het beeldhouwwerk bij de vele kerkrestauraties, die het grootste deel van het restauratiewerk vormden. Bij de kerkrestauraties was het inmiddels ook gemeengoed geworden de pleisterlagen in kerkinterieurs te verwijderen, omdat velen het idee hadden daarmee op de middeleeuwse

---

¹⁷⁸ Denslagen 1987 (zie noot 26), p. 172.

¹⁷⁹ Meischke 1995 (zie noot 14), pp. 79-80.

¹⁸⁰ NOB 1940 (zie noot 176), pp. 72-75.

¹⁸¹ Meischke 1995 (zie noot 14), p. 83.

toestand terug te grijpen.¹⁸² Kalf en zijn medestanders probeerden bij verschillende restauratieplannen de *Grondbeginselen* door te duwen, opdat oud met nieuw verenigd zou worden tot een harmonisch geheel. Deze plannen ondervonden dikwijls echter veel weerstand onder de bevolking of gemeentebesturen, waardoor de planvorming vaak uitliep op een moeizaam en tijdrovend proces. Zo sneuvelden onder andere de plannen voor een moderne restauratie van de Wijnhuistoren in Zutphen en de toren van de Nieuwe kerk in Delft. Van de restauraties, waarbij de moderne uitgangspunten wel werden doorgevoerd, zijn die van de torenbekroning van de St. Nicolaaskerk in IJsselstein tussen 1921 en 1923 (afb. 44-45) en het stadhuis van Schoonhoven tussen 1927 en 1929 (afb. 46-47) misschien wel de bekendste voorbeelden.¹⁸³

Afb. 44 De St. Nicolaaskerk in IJsselstein voor de restauratie, z.j. Foto: onbekend (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Afb. 45 De nieuwe torenbekroning van de St. Nicolaaskerk in IJsselstein na de restauratie, 1929. Foto: onbekend (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

¹⁸² Meischke 1995 (zie noot 14), p. 82.

¹⁸³ Denslagen 1987 (zie noot 26), p. 182.

Het vijftiende-eeuwse exterieur van het stadhuis van Schoonhoven was door verbouwingen in de achttiende en negentiende eeuw ingrijpend veranderd.¹⁸⁴ Het gebouw raakte daarna steeds verder in verval, waardoor de noodzaak van een complete restauratie toenam. Het gemeentebestuur van de kleine gemeente kon de kosten echter niet zelf dragen en was daarvoor afhankelijk van de beloofde subsidies van de provincie en het Rijk. De onderdirecteur van het Rijksbureau G. de Hoog kreeg de opdracht tot het ontwerp voor de restauratie. Er werd gekozen voor een restauratie in eigentijdse vormen met rechte, verticaal gekoppelde vensters en een nieuwe trap. Ondanks felle protesten van het gemeentebestuur en de bevolking kon de gemeente vanwege haar financiële afhankelijkheid niet anders dan instemmen met de plannen van het Rijksbureau.¹⁸⁵

Afb. 46 Het raadhuis in Schoonhoven voor de restauratie, 1920. Foto: C. Steenbergh (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Afb. 47 Het raadhuis in Schoonhoven na de restauratie, 1929. Foto: onbekend (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

¹⁸⁴ E.H. ter Kuile, 'De restauratie van het raadhuis van Schoonhoven', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 42 (1932) 84, p. 393. Zo hadden bijvoorbeeld de spitsboogvensters in de achttiende eeuw plaatsgemaakt voor schuifvensters en werd de gevel in de negentiende eeuw volledig gepleisterd.

¹⁸⁵ Tillema 1975 (zie noot 3), pp. 131-135.

Ondanks deze successen kwam na 1918 het grootste deel van de restauraties voor rekening van praktisch ingestelde architecten als A.A. Kok (1881-1951), Jan de Meijer (1872-1950) en H. van der Kloot Meijburg (1875-1961). Zij lieten zich bij hun restauraties niet leiden door overheersende theorieën en idealen, maar restaureerden vanuit het object en keken per geval wat de beste manier van restaureren was. Het geïdealiseerde beeld van de Nederlandse renaissance bouwkunst van De Meijer had vaak echter de reconstructie van de zeventiende-eeuwse toestand tot gevolg. Veel van de renaissancegebouwen waren in latere tijden ‘verminkt’ en moesten worden verbeterd. Men hoefde niet bij ieder huis de historisch gegroeide toestand weg te nemen, behalve bij huizen uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. Die verdroegen latere toevoegingen volgens hem namelijk niet.¹⁸⁶ De Meijer was echter zeer nauwkeurig in zijn reconstructies en hieraan ging altijd uitgebreid archief- en bouwhistorisch onderzoek vooraf.¹⁸⁷

Ook voor A.A. Kok bepaalde elk gebouw zijn eigen restauratie. Zo zijn er voorbeelden van verre gaande restauraties, maar ook voorbeelden waarbij hij terughoudender te werk ging. Kok beperkte zich het liefst tot herstelwerkzaamheden en ging liever niet over tot historiserende vernieuwingen. Het herstel van gebouwen met oude materialen was voor hem de beste oplossing en hij hergebruikte bij zijn restauraties dan ook vaak oude bouwfragmenten van reeds gesloopte panden.¹⁸⁸ Vanwege hun grote deskundigheid stemde de Rijkscommissie, ook al was men in sommige gevallen in eerste instantie tegen reconstructie, toch altijd in met de voorgelegde plannen. Dit was ook het geval bij de restauraties van Van Heeswijk, die geleidelijk de meeste invloed op de wijze van restaureren zou krijgen. Zijn reconstructies getuigden van een zorgvuldige materiaalbehandeling en vonden in het algemeen waardering binnen de Rijkscommissie en navolging binnen het Rijksbureau. Sterker nog, vaak ging het initiatief tot een verre gaande reconstructie uit van de Rijkscommissie. Wanneer de Rijkscommissie daarentegen wel bezwaar maakte tegen zijn plannen, trok Van Heeswijk zich daar niets van aan.¹⁸⁹ Een van de bekendste voorbeelden, waarbij een dergelijke situatie zich voordeed was de restauratie van het stadhuis van Leiden die in 1939 tot voltooiing kwam.

In de periode tussen 1918 en 1940 was in principe iedere restauratiewijze mogelijk. In de meeste gevallen bleef men de oorspronkelijke toestand van gebouwen reconstrueren. Met name vanaf de jaren dertig kreeg deze manier van restaureren sterk de overhand. De

---

¹⁸⁶ J. de Meijer, ‘Amsterdam’, *Bouwkundig Weekblad Architectura* 61 (1940) 47, p. 379.

¹⁸⁷ M. Haaksman, ‘De restauraties van Jan de Meijer en A.A. Kok’, *Bulletin KNOB* 104 (2005) 1, pp. 10-16.

¹⁸⁸ Haaksman 2005 (zie noot 186), pp. 16-21.

¹⁸⁹ Meischke 1995 (zie noot 14), p. 83.

reconstructies gingen daarentegen, nog frequenter dan in de tijd van Mulder, gepaard met uitvoerig vooronderzoek en een zorgvuldige documentatie, al werden bouwhistorische aanwijzingen ook nog weleens bewust genegeerd. Daarnaast zijn er dus ook voorbeelden van restauraties waarbij nieuwe onderdelen in de eigentijdse architectuur werden uitgevoerd, zoals in IJsselstein en Schoonhoven. Andere restauratiearchitecten lieten zich niet leiden door een bepaalde restauratietheorie, maar bepaalden per geval wat de beste oplossing was.

Vlak voor het uitbreken van de oorlog, in april 1940, belegde de Bond van Nederlandse Architecten (BNA) een bijeenkomst over het restaureren van monumenten. Daarbij werden de *Grondbeginselen* en het nut ervan opnieuw besproken. Overeenstemming over de juiste restauratiewijze werd echter niet bereikt. De moderne restauraties werden maar door weinigen nog gewaardeerd, maar ook tegen verregaande reconstructies was weerstand. Een echte oplossing kwam er niet. De architect bleef de belangrijkste figuur om te bepalen welke richting gevolgd moest worden. Zolang reconstructies maar zorgvuldig werden uitgevoerd, bestond er weinig bezwaar tegen.¹⁹⁰ Een maand later vielen de Duitsers Nederland binnen, waardoor ook voor de monumentenzorg de situatie ingrijpend veranderde. Welke gevolgen de bezetting had voor de organisatie van de monumentenzorg en het restaureren zal in de volgende paragraaf worden besproken.

2.2 De gevolgen van de bezetting voor de monumentenzorg

De Duitse inval van Nederland begon op 10 mei 1940. Om Nederland tot overgave te dwingen werd de binnenstad van Rotterdam op 14 mei gebombardeerd. Koningin Wilhelmina was reeds op 13 mei met haar ministers uitgeweken naar Engeland, waarop het gezag werd overgedragen aan generaal H.G. Winkelman (1876-1952). De leiding van de departementen werd aan de secretarissen-generaal overgedragen, die daarbij verantwoording aflegden aan Winkelman. Hoewel Nederland onder Winkelman op 15 mei capituleerde, gaf de koningin vanuit Engeland het bevel de strijd in Zeeland voort te zetten, dat uiteindelijk ook de binnenstad van Middelburg fataal werd.

De Nederlandse monumentenzorg onder Duits bewind

Op 29 mei werd het bestuur van Nederland aan de Duitsers overgedragen en werd de Oostenrijkse nazi Arthur Seyß-Inquart (1892-1946) benoemd tot Rijkscommissaris voor de bezette gebieden. Het gezag van Winkelman kwam hiermee ten einde, maar in de voorgaande dagen had Winkelman een aantal belangrijke besluiten kunnen doorvoeren die ook voor de

---

¹⁹⁰ Meischke 1995 (zie noot 14), p. 84.

monumentenzorg van belang zijn geweest.¹⁹¹ Ten eerste benoemde hij dr. ir. J.A. Ringers (1885-1965) tot Algemeen Gemachtigde voor de Wederopbouw. Alle regelingen en financieringen voor de wederopbouw, maar ook voor restauraties liepen tijdens de oorlog via de Dienst voor de Wederopbouw. Daarnaast vaardigde Winkelman op 21 en 24 mei de besluiten Wederopbouw I en II uit. In het eerste besluit werd ook voor het eerst een wettelijke bescherming van monumenten geregeld. Het vierde punt van het besluit luidde namelijk: '[...] dat werken en gebouwen, die als monumenten zijn aangemerkt door de daartoe bevoegde instantie, niet mogen worden gesloopt of veranderd dan na voorafgaande toestemming van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg'.¹⁹²

Na de installatie van Seyß-Inquart werd het parlement ontbonden, waardoor de secretarissen-generaal nu het hoogste Nederlandse bestuursorgaan vormden. Daarboven werd een toezichthoudend bestuur geïnstalleerd dat bestond uit vier *Generalkommissare*.¹⁹³ De secretarissen-generaal konden voortaan geen beslissingen nemen zonder toestemming van de betreffende *Generalkommissar*.¹⁹⁴ Op provinciaal niveau installeerde Seyß-Inquart zogenaamde *Beauftragten des Reichskommissars*. De steden Rotterdam en Amsterdam kregen daarbij ieder een eigen *Beauftragte*. Zij moesten toezicht houden op het openbaar bestuur en economisch leven, maar moesten zich ook bezig houden met de nazificering van de publieke opinie.¹⁹⁵

Naast de bestuurlijke hervormingen diende Nederland ook cultureel en ideologisch gelijkgeschakeld te worden. De Nederlandse cultuursector moest in dienst worden gesteld van het nationaalsocialisme en van de volksgemeenschap. Seyß-Inquart wilde de nazificering van het Nederlandse volk in eerste instantie geleidelijk laten verlopen. De Nederlandse cultuur was immers verwant aan de Duitse vanwege de gezamenlijke Germaanse wortels.¹⁹⁶ Bij het aanvaarden van het civiel bestuur zei Seyß-Inquart dan ook geruststellend, dat de Duitsers niet gekomen waren om het Nederlandse volkskarakter te bedreigen of te vernietigen.¹⁹⁷ De Nederlandse cultuur kon een zelfstandig leven blijven leiden, maar diende zich open te stellen

---

¹⁹¹ Polano en Kuipers 1995 (zie noot 13), p. 67.

¹⁹² Tillema 1975 (zie noot 3), p. 514. Het betrof niet alleen beschadigde gebouwen, maar alle gebouwen die in de *Voorlopige lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst* waren opgenomen.

¹⁹³ De vier *Generalkommissare* waren: Hans Rauter voor openbare orde en veiligheid (*Generalkommissar des Sicherheitswesens*), Fritz Schmidt voor bijzondere aangelegenheden (*Generalkommissar zur besonderen Verwendung*), Friedrich Wimmer voor bestuur en justitie (*Generalkommissar für Verwaltung und Justiz*) en Hans Fischbock voor financiën en economie (*Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*).

¹⁹⁴ Simons 2014 (zie noot 19), pp. 27-28.

¹⁹⁵ NIOD. Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies < www.niod.nl > (10-06-2015).

¹⁹⁶ De Vries 1995 (zie noot 16), p. 230.

¹⁹⁷ Anoniem, 'Rijkscommissaris Seyss-Inquart aanvaardt zijn taak. Een oproep tot het Nederlandsche volk', *Het Nationale Dagblad: voor het Nederlandsche volk* 30 mei 1940, p. 1.

voor de Nieuwe Orde. Dat betekende de inschakeling van de Nederlandse cultuur in een Germaans Europa met behoud van die volkse krachten, die bijdragen aan de Germaanse opbouw van het nieuwe rijk.¹⁹⁸ De cultuurpolitiek die de nationaalsocialisten daarbij voerden, werd naar eigen zeggen door de Nederlanders verkeerd geïnterpreteerd als directe staatsbemoediging, dwang en censuur. De nationaalsocialistische cultuurpolitiek was echter niet meer dan een set politieke maatregelen om de eigen nationale cultuur te beschermen. Een van de doelen daarbij was het scheppen en bewaren van nationale, volkse cultuurmonumenten.¹⁹⁹ De bezetter bepaalde wat ‘volks’ was en alles dat niet als ‘volks’ werd beschouwd, viel buiten deze bescherming.

De eerste stap naar de culturele gelijkstelling was de splitsing op 26 november 1940 van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW) in het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming (OWK)²⁰⁰ en het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten (DVK), dat een afspiegeling was van het eerdergenoemde *Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda* van Joseph Goebbels. Kunstenaars en architecten vielen onder het DVK, maar monumentenzorg was een zaak van de afdeling Kultuurbescherming en Wetenschap (KW) van OWK, dat onder toezicht stond van *Generalkommissar* Friedrich Wimmer (1897-1965). De scheiding tussen het architectenberoep en monumentenzorg was echter niet voor iedereen even logisch. Architecten waren immers betrokken bij restauraties van monumenten. De monumentenzorg had volgens sommigen dan ook tot de taken van het DVK moeten horen.²⁰¹ Het DVK kwam geheel te bestaan uit Duitsgezind personeel en stond onder leiding van secretaris-generaal dr. Tobi Goedewaagen. De Duitsgezinde, maar tegen de N.S.B. gekante, prof. dr. Jan van Dam (1895-1979) werd secretaris-generaal van OWK. Aan het hoofd van de afdeling KW stond sinds 1939 J.K. van der Haagen (1902-1966), die vanaf november 1940 in feite de hoogste bestuurlijke ambtenaar was op het terrein van de monumentenzorg.²⁰²

Ook de Nederlandse monumenten speelden een grote rol in de nationaalsocialistische cultuurpolitiek. De Rijkscommissie en het Rijksbureau werden intact gelaten en de leden en ambtenaren konden tijdens de bezetting hun werk gewoon voortzetten. Ook de leiding werd

---

¹⁹⁸ T. Goedewaagen, ‘Germaanse bezinning. Ook in Nederland!’, *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 1 (1942) 8, p. 169.

¹⁹⁹ E. Wormer, ‘De Nederlandsche psyche en de cultuurpolitiek van heden’, *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 1 (1942) 11, pp. 257-258.

²⁰⁰ De afdeling Kunsten en Wetenschappen (KW) van OKW werd veranderd in Kultuurbescherming en Wetenschap.

²⁰¹ G.A.C. Blok, ‘Belangstelling voor oude monumenten’, *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1941) 44, p. 361.

²⁰² Van Laanen 1995 (zie noot 12), pp. 13-14.

niet geslachtofferd door het nieuwe bewind. Zowel Van der Steur, als Van Nispen tot Sevenaer behielden hun leidinggevende positie. Daarnaast stond de toenmalig secretaris-generaal van Financiën M.M. Rost van Tonningen (1894-1945) welwillend tegenover het voorstel om gedurende tien jaar een miljoen gulden extra uit te geven aan hoognodige restauraties van belangrijke monumenten en konden voor zeer dringende gevallen extra kredieten worden aangevraagd.²⁰³

De culturele gelijkschakeling verliep echter te traag, waarop Seyß-Inquart twee organisaties in het leven riep die een snellere en doelmatigere gelijkschakeling van de Nederlandse cultuur en culturele productie moesten realiseren: de Nederlandsche Kultuurkamer en de Nederlandsche Kultuurraad. Wat deze organisaties betekenden voor het culturele leven in Nederland, en voor de monumentenzorg in het bijzonder, zal in de volgende paragraaf aan bod komen.

2.3 De gelijkschakeling: De Kultuurkamer en de Kultuurraad

2.3.1 De Nederlandse Kultuurkamer

Op 22 november 1941 werd bij verordening van Seyß-Inquart de Nederlandsche Kultuurkamer (NKK) opgericht.²⁰⁴ De Nederlandsche Kultuurkamer was gebaseerd op de Duitse *Reichskulturkammer* en werkte volgens het zogenaamde leidersbeginsel. Aan het hoofd stond de President, Tobie Goedewaagen, die ook aan het hoofd stond van het DVK. Het DVK en de NKK moesten elkaar als het ware aanvullen en waren in de persoon van Goedewaagen met elkaar verbonden. De taak van het DVK was het steunen, zuiveren, ordenen en toezicht houden op de uitingen en scheppingen van de verschillende sectoren. De Kultuurkamer hield zich weliswaar indirect ook bezig met de cultuurscheppingen, maar presenteerde zich vooral als een belangenorganisatie voor de verschillende beroepsgroepen, waarbij de economische, sociale en vakkundige belangen centraal stonden.²⁰⁵

Onder de president stond het bestuur van de Kultuurkamer, ook wel het Hoofdbureau genoemd. Het Hoofdbureau was het bestuursapparaat dat de beslissingen van de president tot uitvoer moest brengen. Aan het hoofd van het bureau stond een algemeen bestuurder, die door de president werd benoemd. Voor de verdere organisatie van de Kultuurkamer werd teruggegrepen op het middeleeuwse gildewezen, omdat het gilde de vakbekwaamheid van

---

²⁰³ Van Laanen 1995 (zie noot 12), p. 15.

²⁰⁴ A. Seyß-Inquart, 'Verordeningen betreffende de Nederlandsche Kultuurraad en de Nederlandsche Kultuurkamer', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1941) 52, pp. 425-428.

²⁰⁵ Nederlandsche Kultuurkamer, *De organisatorische opbouw der Nederlandsche Kultuurkamer*, 's-Gravenhage 1942 (Voorlichting der Nederlandsche Kultuurkamer, 2), p. 7.

potentiële leden en de kwaliteit van het product waarborgde en de sociale belangen van haar leden behartigde. Daarnaast werd de ‘kultuurwerker’ toen gedragen door de gemeenschapsgedachte en was hij onderdeel van de ‘organische’ samenleving.²⁰⁶ Alle mensen en organisaties die werkzaam waren op het gebied van cultuur werden ‘geordend’ in een van de volgende gilden: het filmgilde, het letterengilde, het muziekgilde, het persgilde, het gilde voor theater en dans of het gilde voor bouwkunst, beeldende kunsten en kunstambacht (B.K.K.). Architectuur en monumentenzorg vielen onder het laatstgenoemde gilde. De Rijksmonumentenzorg viel daar echter buiten. Voor de zogenaamde amateurs werd een aparte Groep Kunstvrienden ingesteld, waarvan ook de verenigingen tot instandhouding van monumentale gebouwen, stedenschoon en landschap, zoals de vereniging Hendrick de Keyser en de Bond Heemschut, lid moesten worden.²⁰⁷

Aan het hoofd van ieder gilde stond een gildeleider, die werd benoemd door de president van de Kultuurkamer. Elk gilde was vervolgens onderverdeeld in verschillende vakgroepen. Zo zouden alle architectenverenigingen bijvoorbeeld op moeten gaan in een vakgroep Architecten.²⁰⁸ Jan Bakker (1879-1944) werd door Goedewaagen benoemd tot Leider van het Gilde voor Bouwkunst, Beeldende kunst en Kunstambacht. De vakgroepleiders werden gekozen door de gildeleiders, maar werden pas benoemd na goedkeuring van de president. G.A.C. Blok (1903-?) werd door Jan Bakker tot leider van de Vakgroep Bouwkunst benoemd.²⁰⁹ Voor de uitvoering van de taak van de Kultuurkamer konden ook gewestelijke bureaus worden ingesteld. De leiders van deze bureaus werden eveneens door de president benoemd. De nieuwe, volkse cultuur moest namelijk niet teveel vanuit Den Haag worden geleid, maar moest in de volkse staat bevorderd worden door het opbouwen van ‘levende kultuurkernen in de verschillende gouwen des lands’.²¹⁰ De Nederlandsche Kultuurkamer werd op 30 mei 1942, onder grote belangstelling van een groot aantal nationaalsocialistische kopstukken, in de Schouwburg te Den Haag met een plechtige bijeenkomst officieel ingewijd.²¹¹

Het lidmaatschap van de Kultuurkamer was verplicht. Zonder lidmaatschap was het

---

²⁰⁶ Nederlandsche Kultuurkamer, *Waarom een Nederlandsche Kultuurkamer? Een algemeene toelichting*, 's-Gravenhage 1942 (Voorlichting der Nederlandsche Kultuurkamer, 1), ongepagineerd.

²⁰⁷ L. Keus, ‘Het Gilde voor B.K.K. en de kunstliefenden’, *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland*, 1 (1942) 13, p. 306.

²⁰⁸ T. Goedewaagen, ‘De Nederlandsche Kultuurkamer en de verenigingen’, *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland*, 1 (1942) 5, p. 98.

²⁰⁹ G.A.C. Blok volgde Jan Bakker in september 1942 op als Leider van het Gilde voor B.K.K.

²¹⁰ Nederlandsche Kultuurkamer 1942 (zie noot 204), p. 11.

²¹¹ Anoniem, ‘Inwijding Nederlandsche Kultuurkamer’, *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 1 juni 1942, p. 1.

voor personen verboden hun beroep uit te oefenen en verloren organisaties hun bestaansrecht. Wie dat toch deed, riskeerde een boete van maximaal 5000 gulden.²¹² De Kultuurkamer behartigde namelijk niet alleen de sociale belangen van haar leden, maar had ook een cultuurpolitieke taak. Een belangrijk onderdeel van de aanmeldingsprocedure was het overleggen van een ariërverklaring. Op deze manier kon de Nederlandse cultuur gezuiverd worden van joodse invloeden. Daarnaast oordeelde de Kultuurkamer over de vakbekwaamheid en betrouwbaarheid. Een architect diende bijvoorbeeld in de Nederlandse, volkse traditie te bouwen. Door te bepalen wie wel en wie niet werd toegelaten tot de Kultuurkamer konden ongewenste invloeden en kunstuitingen worden geweerd en het culturele leven voor de nationaalsocialistische cultuuropvattingen worden ingezet.

Om de cultuur te ordenen volgens het nationaalsocialistische wereldbeeld was culturele propaganda eveneens een taak van de Kultuurkamer. Daarvoor werd het tijdschrift *De Schouw, Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland*, kortweg *De Schouw*, uitgegeven. Het eerste nummer verscheen op 15 januari 1942. In de artikelen in de drie jaargangen van het blad worden alle cultuursectoren behandeld. Ook aan de bouwkunst worden meerdere artikelen gewijd. Sommige artikelen worden aan de contemporaine architectuur gewijd, waarbij met bewondering over onder andere de nieuwe Duitse bouwkunst wordt gesproken als uitdrukking van de volksziel en van gemeenschapsgevoel.²¹³

Het merendeel van de artikelen over architectuur gaat echter over de oude bouwkunst. De belangstelling voor de oude bouwkunst richtte zich onder andere op grote Nederlandse monumenten uit de middeleeuwen, zoals de Oude Kerk in Delft,²¹⁴ De St. Jan in 's-Hertogenbosch²¹⁵ of de Oude Kerk in Amsterdam.²¹⁶ Maar vooral de dorpskerken en burgerlijke en landelijke bouwkunst werden gezien als de ware uitingen van de landseigen architectuur van Nederland.²¹⁷ De nadruk werd dus niet hoofdzakelijk, zoals in Duitsland, op de grote middeleeuwse monumenten gelegd, maar juist op de kleine middeleeuwse kerkjes en

---

²¹² Seyß-Inquart 1941 (zie noot 203), p. 428.

²¹³ F. Vermeulen, 'De nieuwe Duitse bouwkunst als uitdrukking der Duitse wereldbeschouwing', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het Kultureele leven in Nederland* 1 (1942) 1, pp. 20-23.

²¹⁴ W. Kierdorff, 'De Oude Kerk te Delft', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 1 (1942) 14, pp. 330-331.

²¹⁵ H. Buys, 'Gedachten in steen', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandse Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 1 (1942) 20, pp. 484-487.

²¹⁶ B. Moritz, 'Amsterdams oudste monument de Oude Kerk nog steeds in gevaar', *De Schouw, Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 2 (1943) 1, pp. 41-44.

²¹⁷ Gratama en Vermeulen 1944² (zie noot 154), p. 5.

de zeventiende-eeuwse burgerlijke bouwkunst.²¹⁸ Nederland kon ook geen beroep doen op een groots verleden van een middeleeuws keizerrijk, zoals in Duitsland gebeurde. Daar lag volgens de nationaalsocialisten dan ook niet de aard van het Nederlandse volk. De grote middeleeuwse kathedralen in Nederland waren vaak eerder producten van buitenlandse vorsten en onder vreemde invloed tot stand gekomen.²¹⁹

Dat betekende echter niet dat deze bouwwerken als onbelangrijk werden gezien. De St. Jan in 's-Hertogenbosch bijvoorbeeld, was niet alleen een glorieus bouwwerk van de gotiek in Nederland, maar toonde vooral de sterke verbondenheid van de middeleeuwse maatschappij tussen de kerk, de bouwers en het volk.²²⁰ Daaruit blijkt al dat de nadruk niet alleen vanwege de architectuur op de middeleeuwen en de zeventiende eeuw werd gelegd. Ook bestonden in deze perioden, dankzij de gilden, nog het vakmanschap en de verbondenheid van de ambachtlieden met de volksgemeenschap die in de negentiende en twintigste eeuw verloren waren gegaan en die de nationaalsocialisten wilden herstellen.²²¹ Maar wat was volgens het nationaalsocialisme in de architectuur van deze regio's en tijdperken kenmerkend voor het 'volkse' en voor de verbondenheid met 'bloed en bodem' van de volksgemeenschap?

Eenheid in verscheidenheid

Wanneer het gaat over oude Nederlandse bouwkunst, valt vooral op dat het idee van 'eenheid in verscheidenheid' binnen Nederland een belangrijke rol speelt. Dit idee is kenmerkend voor de manier waarop de hele Nederlandse cultuur in *De Schouw* gepresenteerd wordt en sluit aan bij de organisatie van de Kultuurkamer in gewestelijke bureaus. In het eerste artikel van *De Schouw* stelt Goedewaagen dan ook dat het cultureel monopolie van de Hollandse steden moet wijken voor een gewestelijke verdeling en dat de cultuur van een volk rijker is, naarmate de kernen gespreid zijn. 'Ze bestaat uit de verscheidenheid van vormen en stijlen, die in de delen van een volk, gebonden aan landaard en gouwkarakter, hun recht van bestaan al scheppend bewijzen'.²²² Daarnaast wordt echter ook steeds de verbinding gezocht en uitwisseling benadrukt met de Duitse architectuur in verschillende perioden, zoals met de

---

²¹⁸ F. Vermeulen, 'Nederland's bouwkunst in Rembrandt's tijd', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 3 (1944) 7, p. 343.

²¹⁹ Gratama en Vermeulen 1944² (zie noot 154), p. 5.

²²⁰ Buys 1942 (zie noot 214), p. 485.

²²¹ B. Moritz, 'De overblijfselen van het Gildewezen te Amsterdam', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 1 (1942) 22, p. 547.

²²² T. Goedewaagen, 'Wedgeboorte. Een inleidend woord door prof. dr. T. Goedewaagen', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 1 (1942) 1, p. 2.

renaissance architectuur in noordwest Duitsland.²²³

Bijzondere aandacht wordt besteed aan de oostelijke provincies en Noord- en Zuid-Holland, wat doorgaans als Holland wordt aangeduid. Provincies als Friesland, Groningen, Drenthe en Limburg worden beschouwd als de provincies waar de vroege, volkse cultuur het best bewaard is gebleven. Enerzijds hadden deze provincies een veel langere culturele geschiedenis dan het westen, anderzijds raakte het oosten van Nederland vanaf het einde van de zestiende eeuw geïsoleerd van Holland en was er geen belangstelling voor deze streken, ‘die trouw vasthielden aan bloed en bodem’, maar waardoor de volkse cultuur beter bewaard is gebleven.²²⁴

Met name Groningen, Friesland en Drenthe worden in een grotere, regionale context geplaatst door de verwantschap te benadrukken met het zogenaamde neder-Duitse gebied, dat reikte van Vlaanderen tot Riga. Deze provincies waren in het verleden altijd sterk naar het oosten gericht geweest. Ondanks dat deze verbondenheid soms onderdrukt werd, door bijvoorbeeld de aansluiting bij de Republiek, was de stamverwantschap met het Duitse rijk nog steeds aanwezig. Het is daarom niet verwonderlijk dat het eerste gewestelijke bureau van de Nederlandse Kultuurkamer dat werd geopend, dat voor Groningen-Drenthe was.²²⁵ Het bureau werd op 28 november 1942 plechtig ingewijd, waarbij onder andere architect Jan Gratama namens het departement als plaatsvervangend leider van de afdeling Beeldende kunst aanwezig was.²²⁶ Het bureau werd gevestigd op een belangrijke historische plek in Groningen, het zeventiende-eeuwse huis ‘Pictura’ aan het Martinikerkhof te Groningen.

De gepropageerde verwantschap met het neder-Duitse gebied kwam in de architectuur tot uitdrukking in de vele middeleeuwse, romaans-gotische bakstenen dorpskerkjes. Maar ook in de stijl van een belangrijke architect als Hans Vredeman de Vries (1527-1609) zou zich de verwantschap met Duitsland tonen. De stijl van de Friese architect drong door tot noord-Duitsland en keerde later in de vorm van de ‘Weserrenaissance’ weer terug naar Groningen en Friesland en bereikte een hoogtepunt in het stadhuis van Leiden.²²⁷

De bakstenen dorpskerken in Groningen, zoals die van Stedum, Loppersum en Garmerwolde, waren volgens de nationaalsocialisten binnen Nederland juist de uitdrukking

---

²²³ H. Meyer, ‘Kultureele betrekkingen tusschen Nederland en Bremen’, *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 1 (1942) 18, pp. 433-436.

²²⁴ J. Theunisz, ‘Over het kultureele leven onzer Neder-Saksers’, *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 1 (1942) 5, p. 111.

²²⁵ T. Goedewaagen, ‘Groningen-Drenthe en het Duitse Rijk’, *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 1 (1942) 21, p. 506.

²²⁶ Anoniem, ‘Eerste gewestelijk bureau der Kultuurkamer geopend’, *Het nationale dagblad: voor het Nederlandsche volk* 30 november 1942.

²²⁷ Goedewaagen 1942 (zie noot 224), p. 506.

van het sterke en uitgesproken eigen karakter van de provincie. Een hoge waardering blijkt tevens voor het werk van het provinciaal bestuur op het gebied van de monumentenzorg. Het bestuur heeft 'steeds een grote aandacht geschonken aan het behoud van kultuurgoed' door subsidies te verstrekken voor de restauraties van bijvoorbeeld de kerk te Stedum en Garmerwolde.²²⁸ Beide kerken werden naar plannen van A.R. Wittop Koning (1878-1961) gerestaureerd. Bij de restauratie van de kerk te Stedum in de jaren 1937-1939 werden met name de toevoegingen van de negentiende-eeuwse restauratie ongedaan gemaakt, zoals de polychromie in het interieur.²²⁹

De burgerlijke, bakstenen huizen uit de zeventiende eeuw werden als kenmerkend beschouwd voor de volkse bouwkunst uit Holland, hoewel deze manier van bouwen zich ook naar andere delen van Nederland verspreidde. De achttiende-eeuwse grachtenpaleizen werden vanwege de architectuur wel gewaardeerd, maar werden als minder 'volks' beschouwd, met name vanwege de grotere schaal en het toepassen van grote hoeveelheden natuursteen.

Het tijdschrift *De Schouw* was, als product van de Kultuurkamer, gecreëerd en uitsluitend bedoeld als middel voor cultuurpropaganda. Architectuur en monumentenzorg vormden daarvan slechts een onderdeel. De invloed van het nationaalsocialisme in architectuurkringen wordt wellicht duidelijker door de gebeurtenissen rond de Bond van Nederlandse Architecten (B.N.A.) en het weekblad *Bouwkundig Weekblad Architectura*.²³⁰ In september 1940 gingen op initiatief van de pro-Duitse Hein von Essen (1886-1947) het Nederlandsch Instituut van Architecten (N.I.V.A.), de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en de Nederlandsche Bond van Bouwmeestersgilden met de B.N.A. op in één organisatie. Deze organisatie, die nu meer dan duizend leden telde, ging verder onder de naam van de B.N.A. De nieuwe Bond kreeg nieuwe statuten in de geest van de 'nieuwe orde' en tot de organisatie werd een aantal N.S.B.-ers toegelaten.²³¹ Volgens Hans Mulder ontbrak bij een groot deel van de leden echter enige politieke betrokkenheid. Toen onder de leden een referendum werd gehouden over de Kultuurkamer stemde de meerderheid tegen een dergelijke organisatie. De bezetter zag hierin een mogelijk gevaar voor de nationaalsocialistische cultuurpolitiek en greep in door de B.N.A. over te nemen.²³² Op last van de Commissaris voor niet-commerciële Verenigingen en Stichtingen, H.W. Müller

---

²²⁸ C.F. Staargaard, 'Groningen als cultuurcentrum', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 1 (1942) 21, p. 509.

²²⁹ R. Stenvert, e.a. (red.), *Monumenten in Nederland. Groningen*, Zwolle 1998, p. 198.

²³⁰ Het blad ging vanaf 1942 verder onder de naam *Bouwkundig Weekblad* en zou na 1942 pas na de oorlog weer verschijnen.

²³¹ Mulder 1978 (zie noot 23), p. 163.

²³² Mulder 1978 (zie noot 23), p. 237.

Lehning (1895-1945), werd het bestuur afgezet en kwam de Bond onder leiding te staan van een gemachtigde, de Groningse aannemer en ambtenaar van het DVK, Bertus Boezeman (1895-1973).²³³ De B.N.A. zou uiteindelijk opgaan in de vakgroep Architecten van de Kultuurkamer.

Het *Bouwkundig Weekblad* was boven alles een vakinhoudelijk tijdschrift los van de politieke situatie, maar na de Duitse overname is wel degelijk een inhoudelijke verschuiving waarneembaar. Het blad was doorgaans gevuld met artikelen over nieuwe bouwwerken en hedendaagse architectuur, artikelen over materialen, vernieuwende constructies en de toepassing daarvan. Ook was er een rubriek ‘De bescherming van onze monumenten’, waarin de bouwgeschiedenis van monumenten besproken werd en waarbij soms ook eerder uitgevoerde restauraties vermeld werden. Op de restauraties ging men in deze rubriek echter nauwelijks dieper in, maar er werden regelmatig afzonderlijke artikelen geplaatst, waarin bepaalde restauraties uitvoeriger besproken werden of het restauratievraagstuk en de gevoerde discussies daarover uiteenzette. Monumentenzorg had echter een bescheiden aandeel in het blad.

Na de Duitse overname lijkt de monumentenzorg echter een belangrijkere plaats in te nemen. Voor de overname komen zowel voor- als tegenstanders van de Grondbeginselen aan het woord en is het duidelijk dat er geen vast restauratieprincipe werd gehanteerd. Zo prijst architect J.F. Berghoef (1903-1994) in zijn bespreking van de restauratie van de Utrechtse dom door D.F. Slothouwer (1884-1946) de toepassing van eigentijdse vormen voor het vervangen van verdwenen onderdelen. Deze ‘hachelijke onderneming’ was volgens Berghoef echter alleen een succes door de kwaliteit van de beeldhouwers en was de uitzondering die de regel bevestigt, die dankzij Kalf bij restauraties gevolgd werd.²³⁴ Met de restauratie werd in 1921 begonnen in een periode dat de Grondbeginselen inderdaad nog vaker werden toegepast, terwijl deze ‘regel’ in de jaren dertig nauwelijks nog gevolgd werd. Desondanks was de discussie nog steeds levend. Dat blijkt nog het duidelijkst uit het reeds genoemde feit dat de Grondbeginselen in het nummer van 2 maart 1940 opnieuw gepubliceerd werden en er een speciale ledenvergadering voor werd gehouden op 16 maart van dat jaar.

Zo verstond Slothouwer onder restaureren het wegnemen van architectonische misstanden en moest men het completeren van monumenten zoveel mogelijk vermijden.

---

²³³ B. Boezeman, ‘Beschikking. Inzake: Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandse Architecten’, *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1941) 26, p. 217; D. Keuning, ‘Beeldvorming en reputatieschade. De ereraad voor architectuur en toegepaste kunst’, *Bulletin KNOB* 113 (2014) 4, p. 212.

²³⁴ J.F. Berghoef, ‘De restauratie van de domkerk te Utrecht’, *Bouwkundig Weekblad Architectura* 61 (1940) 3, p. 25.

Iemand die een tussenpositie innam was B.J. Koldewey (1895-1958). Hij stond achter het beginsel ‘behouden gaat voor vernieuwen’ en pleitte voor een grote terughoudendheid, ook bij het vernieuwen in eigentijdse vormen vanwege de ‘culturele armoede, leegheid en zwakheid van onze tijd’.²³⁵ De restauratie van de eerder besproken St. Georgkerk in Keulen was voor Koldewey hét voorbeeld dat gevolgd moest worden, waarbij zoveel mogelijk behouden werd en wat de architect toevoegde was volgens Koldewey niet te nadrukkelijk aanwezig en ging naadloos op in het bestaande. Een hele andere mening in de discussie werd verkondigd door Gratama. Door de tegenvallende resultaten van de moderne restauratiewijze kreeg de ‘historische stijl’ tot zijn vreugde weer een betere kans. Want ‘voor onderdelen van een mooi historisch gebouw is een goede kopie beter dan een slecht origineel’.²³⁶

Vanaf de overname in juni 1941 is een duidelijke inhoudelijke omslag zichtbaar. In de artikelen die over oude bouwkunst, monumenten en monumentenzorg gaan, wordt nu veel meer de nadruk gelegd op het volkse en volkseigene daarvan en tonen inhoudelijk veel overeenkomsten met de artikelen uit *De Schouw*. Zo komen bijvoorbeeld de Grondbeginselen of de levendige discussie die daar nog over bestond onder de nieuwe leiding niet meer aan bod. Dat komt vooral door het feit dat de artikelen die gepubliceerd werden van dezelfde auteurs waren die later ook voor *De Schouw* schreven, zoals Frans Vermeulen, G.A.C. Blok, H. Buys en G.J. Veenstra. Het blad kreeg nu een veel sterker propagandistisch karakter, dat het voor de overname niet had.

De Nederlandsche Kultuurkamer was in hoofdzaak een beroepsorganisatie. Ondanks dat veruit de meeste architecten zich aansloten bij de Kultuurkamer, lijkt deze organisatie geen directe invloed te hebben uitgeoefend op het restaureren in Nederland. De Kultuurkamer bemoeide zich dan ook niet rechtstreeks met concrete restauratiekwesities. Ondanks de sterke cultuurpolitieke functie van *De Schouw* wordt ook daarin niet een duidelijke visie op het restaureren verkondigd. Wel wordt duidelijk welke rol de historische bouwkunst innam binnen het nationaalsocialistische beeld van de Nederlandse cultuur en het Nederlandse verleden.

Daarnaast wordt duidelijk dat de nationaalsocialisten het behoud en de bescherming van het ‘volkse’ erfgoed erg belangrijk vonden. De overheid moest daar nadrukkelijk een veel grotere rol in gaan spelen, dan voor de bezetting het geval was. Op basis van het overzicht van Martin in *Herleefde Schoonheid* lijkt het aantal restauraties van boerderijen en woonhuizen

---

²³⁵ Redactie B.W.A., ‘Het restaureren van oude monumenten’, *Bouwkundig Weekblad Architectura* 61 (1940) 16, p. 139.

²³⁶ Redactie B.W.A. 1940 (zie noot 234), p. 140.

dan ook licht te zijn gestegen tijdens de bezetting ten opzichte van de periode daarvoor. Zo kwamen in de periode 1935-1940 twintig restauraties van woonhuizen gereed tegenover vijftientig restauraties die tussen 1942 en 1943 voltooid werden of waarmee begonnen werd. In de vijf jaar voorafgaand aan de bezetting werd slechts één boerderij gerestaureerd tegenover vijf tijdens de bezetting.²³⁷

Een organisatie die, in tegenstelling tot de Kultuurkamer, wel de bevoegdheden had zich direct te mengen in specifieke aangelegenheden betreffende de monumentenzorg was de Nederlandsche Kultuurraad. In hoeverre deze organisatie invloed heeft gehad op het restaureren zal in de volgende paragraaf worden uiteengezet.

2.3.2 De Nederlandsche Kultuurraad

Tegelijk met de Nederlandsche Kultuurkamer werd op 22 november 1941 ook de Nederlandsche Kultuurraad opgericht en op 11 februari 1942 geïnstalleerd. Haar taak was de ontwikkeling van het Nederlandse cultuurleven te bevorderen, waaronder de monumentenzorg, door onder andere het geven van adviezen en door het nemen van initiatieven om bepaalde werkzaamheden op te wekken. Archeoloog G.A.S. Snijder werd als president van de Kultuurraad aangesteld. De Kultuurraad bestond uit tenminste twintig leden en konden alleen door de president worden benoemd of ontslagen. De leden voorzagen de president van advies bij het nemen van beslissingen, die op verantwoordelijkheid van de president genomen werden. Verder bepaalde de president de werkwijze van de Kultuurraad en werd bij reglement vastgesteld. Alle publiekrechtelijke en privaatrechtelijke instellingen en autoriteiten waren verplicht inlichtingen en gegevens te verstrekken aan de Kultuurraad indien daarom gevraagd werd. Ook de secretarissen-generaal van de Departementen van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming en het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten dienden de president tijdig op de hoogte te brengen van belangrijke plannen op de gebieden die onder de taak van de Kultuurraad vielen.²³⁸ De bevoegdheden van de Kultuurraad werden gelijkgesteld aan die van de departementen.²³⁹

In de bestaande literatuur wordt aan de Kultuurraad slechts weinig aandacht besteed. Dit heeft vooral te maken met het eerdergenoemde feit dat de Kultuurraad maar vijf keer bijeen is gekomen en de uitspraak van Snijder tijdens de laatste vergadering in juni 1944 dat

---

²³⁷ Martin 1945 (zie noot 1), pp. 62-69.

²³⁸ Seyß-Inquart 1941 (zie noot 203), p. 425.

²³⁹ P. Knegtmans, P. Schulten en J. Vogel, *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam*, Amsterdam 1996, p. 198.

het werk van de Kultuurraad vooral het nalopen van kleine dingen betrof.²⁴⁰ In relatie tot de monumentenzorg heeft de Kultuurraad zich wel nadrukkelijk geroerd bij de planvorming voor de restauratie van het Middelburgse stadhuis en de abdij. Dit voorbeeld is dan ook al uitvoerig onderzocht en uiteengezet. Vanwege het belang voor dit onderzoek zullen de ontwikkelingen rond Middelburg in dit hoofdstuk kort uiteengezet worden, maar zal vooral de vraag centraal staan of de Kultuurraad zich in nog meer zaken betreffende de monumentenzorg heeft gemengd en of er sprake is geweest van beïnvloeding van nationaalsocialistische zijde in deze zaken.

De Kultuurraad en Middelburg

De wederopbouw van Middelburg werd zowel van Nederlandse, als van Duitse zijde erg belangrijk gevonden. De gemachtigde voor de Wederopbouw J.A. Ringers had alle bevoegdheden omtrent de wederopbouw naar zich toegeroepen om te voorkomen dat de bezetter zich met de wederopbouw zou kunnen bemoeien. Dat bleek echter onhoudbaar, want vanaf het najaar van 1940 mengden de Duitsers zich in de wederopbouwkwessie. Voor de bezetter was de stad van bijzondere ideologische waarde aan de rand van het groot-Germaanse rijk. Zo zou Middelburg volgens de *Beauftragte* voor Zeeland, W. Münzer (1895-1969) het culturele centrum van Zeeland moeten worden en de wederopbouw was daarom belangrijk voor de culturele ontwikkeling van heel Zeeland.²⁴¹ De abdij vormde daarbij als zetel van het provinciaal bestuur het middelpunt. De stad moest daar als een ster omheen geprojecteerd worden. Het abdijsplein diende als bestuurlijk centrum met poorten en zuilengalerijen ingericht te worden. In de abdij moest een concertzaal komen en een van de geplande staatstheaters zag hij graag in Middelburg verrijzen. Tot slot zag hij een groot sportterrein voor zich waar ook massamanifestaties gehouden konden worden. Ook volgens Snijder zou Middelburg een brandpunt van de Rijksgedachte moeten worden.²⁴² De stedenbouwkundige vernieuwingen en bijkomende problemen buiten beschouwing latende, stond de restauratie van Middelburgs grote middeleeuwse monumenten centraal: het raadhuis en het abdijcomplex.

Het raadhuis

De Rijkscommissie had voor het herstel van het raadhuis van Middelburg twee architecten aangewezen. H. van Heeswijk leidde de restauratie van het resterende middeleeuwse deel. A.

---

²⁴⁰ De Jong 1975 (zie noot 22), p. 465.

²⁴¹ Anoniem, 'Actuele Zeeuwsche problemen. Een onderhoud met den gevolmachtigde van den Rijkscommissaris', *Haagsche Courant* 30 oktober 1940.

²⁴² Bosma en Wagenaar 1995 (zie noot 10), pp. 129-130.

van der Steur was verantwoordelijk voor het nieuw te bouwen gedeelte dat tegen de achterzijde van het oude raadhuis gesitueerd zou worden en waarin de administratieve afdelingen gehuisvest zouden worden. De Duitse bemoeienis begon toen Seyß-Inquart opdracht gaf tot het opstellen van een rapport van de Middelburgse monumenten. Snijder gaf de kunsthistoricus G.C. Labouchere (1896-1972) en Th. Haakma Wagenaar (1908-1986) de opdracht een bouwhistorisch onderzoek te verrichten naar het raadhuis en ontwierp op grond daarvan een alternatief plan. De plannen van de Rijkscommissie en de Kultuurraad kenden een aantal wezenlijke verschillen. Volgens het plan van Van der Steur en de Rijkscommissie zou het middeleeuwse deel van het raadhuis hersteld worden naar de vooroorlogse toestand. De achttiende-eeuwse zijvleugel werd gesloopt en zou plaats maken voor nieuwbouw, dat direct op het middeleeuwse deel zou aansluiten.

Het plan dat namens de Kultuurraad in 1942 werd voorgesteld ging uit van de voltooiing van het oorspronkelijke middeleeuwse plan in laatgotische stijl, gegroepeerd rondom een binnenplaats en bekroond door een belfort. Deze reconstructie werd gestaafd met archeologische en bouwhistorische vondsten. Haakma Wagenaar was echter geenszins een absoluut voorstander van reconstructie, maar vond dat elk geval afzonderlijk beoordeeld moest worden.²⁴³ Mogelijk koos hij in dit geval voor reconstructie, omdat hij tijdens zijn onderzoek voldoende bewijs daarvoor had gevonden en de achttiende-eeuwse vleugel niet meer gered kon worden.

Daarnaast werden elementen opgenomen in het plan die niet bouwhistorisch onderbouwd konden worden, maar esthetische gronden dienden, zoals de toevoeging van een loggia in de noordgevel om aan te tonen dat de ontwerper ook bij het vasthouden aan een zuivere laatgotische vormtaal, als scheppende kunstenaar de mogelijkheid heeft iets oorspronkelijks te maken, dat toch in het geheel past.²⁴⁴ Een ander groot verschil was, dat het middeleeuwse raadhuis in hun plan uitsluitend een representatieve functie zou krijgen met een apart gebouw voor de administratieve en bestuurlijke afdelingen.

De monumentale opzet die de Kultuurraad voorstelde, werd door de Rijkscommissie, en met name door Jan Kalf, gezien als strijdig met het Nederlandse volkskarakter.²⁴⁵ Ten eerste zou het plan aanzetten tot geschiedvervalsing. Hoewel het raadhuis door opeenvolgende leden van het Belgische geslacht Keldermans was ontworpen, zou daarnaast

---

²⁴³ Th. Haakma Wagenaar, Voordracht gehouden voor den Oudheidkundige Bond, februari 1938, NIOD, archief 113, inv.nr. 270.

²⁴⁴ Bosma 1988 (zie noot 7), p. 75.

²⁴⁵ Bosma en Wagenaar 1995 (zie noot 10), p. 130.

volgens Kalf het karakter van het Noord-Nederlandse volk zich al in het vijftiende-eeuwse raadhuis hebben getoond in haar sobere vormgeving en bescheidener afmetingen. Volgens Bosma deed Kalf, bij wijze van verzetsdaad, ten onrechte afbreuk aan het rapport van Labouchere en Haakma Wagenaar en schuwde hij het niet dit met drogedenen te onderbouwen. Het afwijzen van dit plan betekende namelijk tegelijkertijd het afwijzen van de ambities van Münzer en Snijder.²⁴⁶

Het eindoordeel diende uiteindelijk door Seyß-Inquart te worden gegeven. Hoewel zijn oordeel door beide partijen verschillend werd uitgelegd, was in ieder geval duidelijk dat volgens Seyß-Inquart voorlopig geen sprake kon zijn van verdere herbouw. In de tussentijd werd in juni 1942 de algehele bouwstop afgekondigd. De toewijzing van materialen werd de verantwoordelijkheid van de afdeling *Siedlung und Bauten* onder leiding van W. Münster. Daarnaast kreeg Middelburg in november een nieuwe, Duitsgezinde burgemeester die goede contacten onderhield met Labouchere en Haakma Wagenaar. In 1943 werd Ringers gearresteerd en buitenspel gezet. Münster werd benoemd tot *Sondervollmächtigte* voor de wederopbouw van Middelburg, waardoor alle plannen door de Duitsers beoordeeld moesten worden. Münster was echter geen voorstander van het reconstrueren in middeleeuwse vormen en vond dat de wederopbouw een taak van de Nederlanders moest blijven. Er was in dit geval bij de bezetter dus geenszins sprake van een eenduidige visie op de restauratie en herbouw van het stadhuis. Daardoor en door het succesvolle tijdrekken van Van der Steur en de Rijkscommissie kwam van de herbouw tijdens de oorlog niets meer terecht en was het resultaat van Snijders interventies te verwaarlozen.²⁴⁷

Het abdijcomplex

De organisatorische opzet van de herbouw van het abdijcomplex werd al in 1940 grotendeels bepaald. Het eigenlijke abdijcomplex kwam onder leiding te staan van een architect van de Rijksgebouwendienst, H. de Lussanet de la Sablonière (1907-2002). De restauratie van de Nieuwe Kerk en de Koorkerk kwam in handen van H. van der Kloot Meijburg, die daarbij de Middelburgse architect A. Rothuizen (1906-1990) inschakelde. De restauratie van de abdijscholen werd toegewezen aan Jan de Meyer. Omdat het Rijk de financiering van de restauratie op zich nam, kwam het toezicht op de restauratie en de betrokken architecten te liggen bij de Inspectie Kunstbescherming, oftewel Jan Kalf.²⁴⁸

Ook voor het abdijcomplex werd in 1942 door Labouchere en Haakma Wagenaar een

---

²⁴⁶ Bosma 1988 (zie noot 7), p. 75.

²⁴⁷ Bosma 1988 (zie noot 7), p. 89.

²⁴⁸ Bosma 1988 (zie noot 7), p. 97.

bouwhistorisch rapport opgesteld. De ideeën van Labouchere en Haakma Wagenaar over de toekomstige functie van de abdij komen grotendeels overeen met die van Münzer. Opvallend is echter hun afwijzing van het ontpleisteren van het interieur van de abdijkerken. Daarmee zaten ze op één lijn met de Rijkscommissie, terwijl De Meyer zich sterk had gemaakt voor schoon metselwerk in lijn met het, ook binnen de Rijkscommissie, gangbare beeld van middeleeuwse kerkinterieurs.²⁴⁹

Snijder meende dat met de nieuwe culturele functie een brug geslagen kon worden naar Engeland en ging uit van een psychologische werking, zoals van de oude universiteitsgebouwen van Oxford en Cambridge. Ook wat betreft de restauratieopvatting bleek een meningsverschil te bestaan tussen de Kultuurraad en de Rijkscommissie. Snijder, Labouchere en Haakma Wagenaar pleitten namens de Kultuurraad voor een historisch gegronde reconstructie van de gotische abdij met een monumentale uitstraling. Kalf, de Rijkscommissie en de architecten streefden niet naar monumentaliteit, maar naar de ‘typisch Hollandse’ schilderachtigheid en intimiteit, die door de verschillende toegepaste bouwstijlen was ontstaan. Door de bouwstop verschoof de discussie naar de sloop en verankering van de nog bestaande delen, die bepalend konden zijn voor de restauratiewijze. De affaire sleepte zich uiteindelijk voort tot het einde van de oorlog, waardoor de Kultuurraad uiteindelijk geen enkele invloed heeft gehad op de restauratie.²⁵⁰

Jan Kalf en de Rijkscommissie wisten door misleiding en tijdrekken de invloed van de Kultuurraad op de restauratieplannen van het raadhuis en het abdijcomplex tot een absoluut minimum te beperken. Eerder is duidelijk geworden dat het in Duitsland jaren kon duren eer de nationaalsocialisten de door hen gewenste en ideologisch getinte restauratie wisten door te voeren. Door de uitvoering van de wederopbouw en restauratie officieel in Nederlandse handen te laten, hebben zij het zich daarnaast onnodig moeilijk gemaakt. Daarbij was het een groot voordeel voor Kalf en de Rijkscommissie dat aan nationaalsocialistische zijde geen eensgezinde visie bestond of werd uitgedragen en de nationaalsocialisten daardoor niet erg sterk stonden in het debat. Uiteindelijk heeft het verloop van de oorlog de uitkomst bepaald. Nu hadden Kalf en de zijnen de restauratieaffaires tot het einde van de relatief korte bezetting voort weten te slepen.

---

²⁴⁹ Bosma 1988 (zie noot 7), p. 103.

²⁵⁰ Bosma 1988 (zie noot 7), p. 112.

De Kultuurraad en andere kwesties met betrekking tot de monumentenzorg

De inwendige restauratie van de Lebuïnuskerk te Deventer

Een andere kwestie waar Snijder zich mee bezighield was de inwendige restauratie van de Lebuïnuskerk te Deventer. De kwestie betrof echter niet de restauratie zelf, maar de samenstelling van de opgerichte restauratiecommissie. Omdat de commissie geen rechtspersoonlijkheid bezat, was zij voornemens zich om te vormen tot een stichting. De Commissaris voor niet-commerciële Verenigingen maakte daar echter bezwaar tegen, vanwege het vermeende vroegere lidmaatschap van enkele commissieleden van de, inmiddels verboden, plaatselijke Rotaryclub.²⁵¹ Snijder drong er echter op aan dat het initiatief tot restauratie vanuit de bevolking was gekomen en de betreffende commissieleden vanuit hun maatschappelijke functie daar een essentiële rol in hadden. Zonder hen zou het initiatief volgens Snijder weleens kunnen sneuvelen.²⁵² Uiteindelijk was de commissaris bereid de commissie in stand te laten en de stichting alsnog toe te staan. De betreffende commissieleden hadden inmiddels echter laten weten van de omvorming tot een stichting af te zien.²⁵³

De restauratie van de Jacobitoren te Utrecht

Tijdens de oorlog werd begonnen met de restauratie van de Buurtoren en de Jacobitoren te Utrecht. De restauraties waren onderdeel van een groter restauratieplan van de Utrechtse kerktorens, dat werd gesubsidieerd vanuit het Departement van OWK. Op verzoek van de Rijkscommissie werd een speciale commissie belast met het toezicht op de restauraties en bestond uit Van der Steur, G. van Heukelom (1870-1952) en L.N. Holsboer (1880-1970), directeur van het Bureau Gemeentewerken.²⁵⁴ Nadat Haakma Wagenaar, op verzoek van het College van Burgemeester en Wethouders van Utrecht, in het najaar van 1941 de opdracht had aanvaard onder leiding van P.H.N. Briët (1894-1978) de Buurtoren te restaureren, vernam hij dat tegelijkertijd de restauratieopdracht van de Jacobitoren aan H.F. Mertens (1885-1960) werd toegekend. Haakma Wagenaar achtte Mertens echter niet bekwaam zo'n belangrijke restauratie succesvol uit te voeren. Hij verzocht de President van de Kultuurraad dan ook maatregelen te treffen om te voorkomen dat er weer een monument verloren zou gaan.

---

²⁵¹ Brief van G.A.S. Snijder aan de Commissaris voor niet-commerciële Verenigingen, 16 januari 1942, NIOD, archief 113, inv.nr. 271.

²⁵² Brief van W. Zwicker aan de Commissaris voor niet-commerciële Verenigingen, 4 februari 1942, NIOD, archief 113, inv.nr. 271.

²⁵³ Brief van de Commissaris voor niet-commerciële Verenigingen aan G.A.S. Snijder, 13 mei 1942, NIOD, archief 113, inv.nr. 271.

²⁵⁴ Jan van Dam spreekt later echter over H. van Heeswijk en H. van Vreeswijk als leden van de restauratiecommissie in plaats van Van der Steur, Brief J. van Dam aan G.A.S. Snijder, 27 september 1943, NIOD, archief 113, inv.nr. 277.

Haakma Wagenaar stelde als oplossing voor om zelf in samenwerking met Mertens de toren te restaureren of op zijn minst in de commissie plaats te mogen nemen.²⁵⁵ In de reactie op Snijders verzoek Haakma Wagenaar bij de restauratie te betrekken, werd duidelijk dat zijn technische ervaring niet aan de hoge eisen voldeed die voor deze restauratie werden gesteld.²⁵⁶

De kwestie rond de Jacobikerk kwam weer ter sprake op het moment dat Haakma Wagenaar in maart 1943 hoorde dat Mertens zich vanwege zijn gezondheid had teruggetrokken van de opdracht. Nu Mertens zich terugtrok en er zelfs nog geen restauratieplan was voorbereid, stelde hij zich opnieuw beschikbaar voor de restauratie. Hij was bereid ook hier met iemand samen te werken op voorwaarde dat hij niet weer een ondergeschikte rol zou krijgen.²⁵⁷ Snijder deed daarop tevergeefs meerdere verzoeken de restauratie van de Jacobitoren aan Haakma Wagenaar alleen toe te laten wijzen, desnoods in samenwerking met Briët.

Het aanwijzen van architecten gebeurde door de restauratiecommissie, na goedkeuring van het Departement. Daarom richtte Snijder zich eerst met succes tot de, bij de N.S.B. aangesloten, burgemeester C. van Ravenswaay (1897-1955), die het ook niet nodig vond Briët bij de restauratie te betrekken en stuurde het verzoek door naar het Departement met afschriften naar de restauratiecommissie en het Rijksbureau.²⁵⁸ In een poging de burgemeester van gedachten te doen veranderen, reageerde de restauratiecommissie negatief op het verzoek met wederom dezelfde reden, dat men Haakma Wagenaar als kunsthistoricus hoog inschatte, maar hij als practicus te weinig kennis en ervaring bezat. Bovendien was het ontwerpen van een nieuwe torenspits een taak voor een architect en niet voor een kunsthistoricus. De commissie stelde een gelijke situatie voor als bij de Buurtoren, waarbij Briët de leiding zou krijgen.²⁵⁹ Van Dams antwoord was eveneens afwijzend. Hij noch zijn ambtenaren hadden verstand van zaken, waardoor hij zich moest laten leiden door het oordeel van de restauratiecommissie en het Rijksbureau en nam hun advies daarom over.²⁶⁰ Uiteindelijk werd besloten dat Snijder bij Briët advies in zou winnen over de capaciteiten van Haakma

---

²⁵⁵ Brief van Th. Haakma Wagenaar aan G.A.S. Snijder, President van de Nederlandsche Kultuurraad, 18 oktober 1941, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam (NIOD), archief 113, Nederlandse Kultuurraad, inv.nr. 270.

²⁵⁶ Brief van Th. Haakma Wagenaar aan G.A.S. Snijder, President van de Nederlandsche Kultuurraad, 2 maart 1943, NIOD, archief 113, inv.nr. 277.

²⁵⁷ Brief van Th. Haakma Wagenaar aan G.A.S. Snijder, President van de Nederlandsche Kultuurraad, 2 maart 1943, NIOD, archief 113, inv.nr. 277.

²⁵⁸ Brief van G.A.S. Snijder aan burgemeester C. van Ravenswaay, 9 maart 1943 en brief van Van Ravenswaay aan de secretaris-generaal van het Departement van OWK, 27 maart 1943, NIOD, archief 113, inv.nr. 277.

²⁵⁹ Brief van G. van Heukelom aan Van Ravenswaay, 21 april 1943, NIOD, archief 113, inv.nr. 277.

²⁶⁰ Brief J. van Dam aan Van Ravenswaay, 9 juli 1943, NIOD, archief 113, inv.nr. 277.

Wagenaar.²⁶¹

Briët weigerde echter op dit verzoek in te gaan, waarop Snijder aan Haakma Wagenaar adviseerde andere personen te zoeken, die positief over zijn capaciteiten zouden kunnen oordelen, waarop Snijder (pas) in november een positief oordeel ontving van Stan Leurs.²⁶² De woorden van Briët had Snijder inmiddels zodanig verdraaid, dat hij wel positief van oordeel moest zijn over Haakma Wagenaar en Snijder probeerde Briët bij Van Dam vervolgens verdacht te maken door te stellen dat ‘het voor den heer Briët niet van financieel belang ontbloot is, wanneer hij als “toezienend voogd” met Haakma Wagenaar samen bij den Jacobitoren zou worden aangesteld’.²⁶³ Van Dam was echter niet overtuigd en vond het risico te groot de kostbare restauratie, waarvan de kosten waren beraamd op 225.000 gulden, aan Haakma Wagenaar alleen toe te wijzen.²⁶⁴ Beide partijen hielden stug vast aan hun standpunten. Snijder en Van Ravenswaay probeerden Van Dam nog te overtuigen door te stellen dat het kunsthistorische en esthetische aspect van de restauratie belangrijker was dan het constructieve aspect. Haakma Wagenaar zou dus de leiding moeten krijgen. Briët zou dan eventueel kunnen assisteren.²⁶⁵

Het volgende probleem diende zich echter alweer aan. Er werd verwarring gezaaid over het feit of Haakma Wagenaar al dan niet stond ingeschreven bij de Nederlandsche Kultuurkamer. Daarnaast had Van Dam informatie laten verzamelen omtrent de technische kennis van Haakma Wagenaar. Daaruit bleek dat men tijdens zijn opleiding en eerdere werkervaring evenmin te spreken was geweest over zijn technische kennis en capaciteiten. De burgemeester had zijn standpunt inmiddels al aangepast en kon er ook mee instemmen, wanneer Briët en Haakma Wagenaar op gelijkwaardige basis zouden samenwerken, waarop vervolgens ook Snijder moest inschikken.²⁶⁶ Inmiddels was ruim een jaar van getouwtrek en verwijten over en weer verstreken om tot een oplossing te komen, die door Haakma Wagenaar zelf in zijn eerste schrijven al werd voorgesteld. Hij was dan ook erg verheugd over het feit dat hij op gelijke voet met Briët aan de restauratie van zo’n belangrijk bouwwerk als de Jacobitoren mocht werken.²⁶⁷

---

²⁶¹ Verslag stafbespreking, 2 juli 1943, NIOD, archief 113, inv.nr. 277.

²⁶² Brief van G.A.S. Snijder aan Th. Haakma Wagenaar, 7 augustus 1943 en brief van Stan Leurs aan G.A.S. Snijder, 6 november 1943, NIOD, archief 113, inv.nr. 277. Prof. dr. ir. Constant Leurs (1893-1973) was architect en hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Gent en gespecialiseerd in de Vlaamse en Brabantse bouwkunst. Hij was tevens voorzitter van de, in 1942 in het leven geroepen, Zeeuwsche Monumentenraad, waarin ook Labouchère en Haakma Wagenaar zitting hadden.

²⁶³ Brief van G.A.S. Snijder aan J. van Dam, 16 augustus 1943, NIOD, archief 113, inv.nr. 277.

²⁶⁴ Brief J. van Dam aan G.A.S. Snijder, 27 september 1943, NIOD, archief 113, inv.nr. 277.

²⁶⁵ Brief van G.A.S. Snijder aan J. van Dam, 2 november 1943, NIOD, archief 113, inv.nr. 277.

²⁶⁶ Brief J. van Dam aan G.A.S. Snijder, 17 januari 1944, NIOD, archief 113, inv.nr. 277.

²⁶⁷ Brief van Th. Haakma Wagenaar aan G.A.S. Snijder, 5 april 1944, NIOD, archief 113, inv.nr. 277.

In verschillende brieven aan Van Dam en de burgemeester wijst Snijder erop, dat Haakma Wagenaar uit politieke overwegingen bewust werd tegengewerkt. Haakma Wagenaar was namelijk van 1933 tot 1939 actief lid van de N.S.B. Om die reden zou Haakma Wagenaar ook geen werk hebben gekregen in de wederopbouwactiviteiten in Middelburg en het Sticht.²⁶⁸ Zij moesten volgens Snijder voortdurend strijden tegen sabotage vanuit de afdeling KW en de Rijkscommissie, door middel van het eindeloos uitstellen van en zich onttrekken aan samenwerking. Snijder hekelt bovendien het feit dat Haakma Wagenaar uitsluitend als kunsthistoricus wordt aangeduid, terwijl hij volgens hem in de eerste plaats architect was.²⁶⁹ Dat hij niet als zodanig stond geregistreerd, blijkt wel uit de bezwaren die werden geuit vanuit het Gilde voor Bouwkunst, Beeldende Kunsten en Kunstambacht van de Nederlandsche Kultuurkamer tegen zijn aanstelling als architect in plaats van kunsthistoricus.²⁷⁰ Van de restauratie van de Jacobitoren zou tijdens de bezetting niets meer terecht komen. Midden 1944 moest nog met de voorbereiding worden begonnen. Met de restauratie werd pas na de bevrijding begonnen en werd in 1954 voltooid.²⁷¹ Ook daarna heeft Haakma Wagenaar een belangrijke rol gespeeld bij de restauraties van de Utrechtse kerken. Toen in 1968 gestart werd met het ambitieuze Vijf Kerken Restauratieplan werd de ‘architect’ Haakma Wagenaar aangewezen als bouwhistorisch adviseur.²⁷² Daarnaast verschenen naar aanleiding van dit project tot aan zijn dood nog vele publicaties van zijn hand.²⁷³ Op basis van bouwhistorische aanwijzingen adviseerde hij in zijn rapporten tot verregaande reconstructies en historiserende verbeteringen.²⁷⁴ Zijn werkwijze en opvattingen waren in de decennia na de oorlog dus niet veranderd.

De Kultuurraad heeft uiteindelijk nauwelijks invloed uit kunnen oefenen op het gebied van de monumentenzorg en in het bijzonder op de wijze van restaureren. Met het raadhuis en de abdij van Middelburg als grote uitzonderingen, heeft Snijder zich ook niet inhoudelijk bemoeid met restauratievraagstukken. De wederopbouw en restauratie van Middelburg vormde dan ook een uitzondering binnen de restauratie- en wederopbouwpraktijk tijdens de

---

²⁶⁸ Overzicht van de ervaringen van Th. Haakma Wagenaar 1939-1941, 18 oktober 1941, NIOD, archief 113, inv.nr. 270.

²⁶⁹ Brief van G.A.S. Snijder aan J. van Dam, 2 oktober 1943, NIOD, archief 113, inv.nr. 277.

²⁷⁰ Brief van D.H.J.W. Spanjaard aan burgemeester van Ravenswaay, 13 maart 1944, NIOD, archief 113, inv.nr. 277.

²⁷¹ R. Stenvert e.a. (red.), *Monumenten in Nederland. Utrecht*, Zwolle 1996, p. 231.

²⁷² J. Michels, ‘De idee-fixe van ‘oude’ luister: het Vijf Kerken Restauratieplan voltooid’, *Bulletin KNOB* 90 (1991) 4, p. 117. Het Vijf Kerken Restauratieplan omhelste de restauratie van de Jacobikerkerk, de Nicolaï, de Janskerk, de Buurkerk en de Dom en werd in 1988 afgesloten met de ingebruikname van de Dom.

²⁷³ C.L. Temminck Groll, ‘Theunes Haakma Wagenaar (1908-1986) ontsloten’, *Bulletin KNOB* 90 (1991) 4, pp. 132-134.

²⁷⁴ Michels 1991 (zie noot 271), p. 118.

bezetting, vanwege de specifieke ideologische rol die Middelburg had moeten vervullen binnen de nationaalsocialistische cultuurpolitiek.

De overige zaken waar Snijder zich in mengde betroffen alleen de aanwijzing van bepaalde personen, zoals zijn vriend Haakma Wagenaar. Het heeft Snijder echter niet geholpen dat hij van Nederlandse zijde zoveel mogelijk werd tegengewerkt, maar van Duitse zijde ook geen echte steun ontving. Secretaris-Generaal Van Dam leek bij de kwestie rond Middelburg al op de hand te zijn van Jan Kalf en ook inzake de aanwijzing van Haakma Wagenaar bij de Jacobikerk schaarde Van Dam zich achter de Rijkscommissie.²⁷⁵ Van Dam was dan ook geen voorstander van de Kultuurraad en trachtte de Kultuurraad zo min mogelijk te betrekken bij het werk van zijn departement.²⁷⁶

---

²⁷⁵ Bosma 1988 (zie noot 7), p. 112; Brief van J. van Dam aan G.A.S. Snijder, 27 september 1943, NIOD, archief 113, inv.nr. 277.

²⁷⁶ Knegtmans, Schulten en Vogel 1996 (zie noot 238), p. 202.

3. Het nationaalsocialisme en restaureren in Nederland

Zoals hiervoor uiteen is gezet hebben de Nederlandsche Kultuurkamer en Kultuurraad nauwelijks invloed gehad op de monumentenzorg en de Nederlandse restauratieopvattingen. De Kultuurkamer was boven alles een beroepsorganisatie, die er vooral naar streefde de deskundigheid van architecten te waarborgen en te verhogen en de architectentitel te beschermen tegen diletantisme en amateurisme. De Kultuurraad bemoeide zich niet of nauwelijks met inhoudelijke vraagstukken met betrekking tot restauraties. Maar hoe is dit gebrek aan bemoeienis te verklaren?

Eerder werd al duidelijk dat in Duitsland geen sprake was van een specifiek nationaalsocialistische visie op de wijze van restaureren, maar dat conservatieve stromingen binnen de monumentenzorg er mede voor hadden gezorgd dat de bedoelingen van beide partijen vrijwel naadloos op elkaar aansloten en de heersende reconstructiepraktijk de doelstellingen van zowel de monumentenzorg, als het nationaalsocialisme het beste behartigde. In Middelburg werd duidelijk dat ook in Nederland een sterke, eenduidige nationaalsocialistische visie ontbrak. In de artikelen in *De Schouw* wordt evenmin een duidelijke restauratievisie bepleit, maar lijkt er echter wel waardering te zijn voor de manier waarop het leeuwendeel van de monumenten in de jaren voor de oorlog werd gerestaureerd.

Wim Denslagen merkte al kort op, dat een bepaald soort restauraties bij de Duitse cultuurpolitiek in goede aarde viel.²⁷⁷ In latere studies naar de monumentenzorg tijdens de bezetting is hieraan echter geen aandacht meer besteed. Toch wordt aan de hand van verschillende artikelen in *De Schouw* duidelijk dat er inderdaad waardering lijkt te zijn geweest van nationaalsocialistische zijde voor bepaalde restauraties die voor en tijdens de oorlog werden uitgevoerd. Met name de restauraties van zeventiende-eeuwse grachtenpanden in Amsterdam, die voor de nationaalsocialisten zo'n belangrijke plaats innamen in de Nederlandse architectuurgeschiedenis, waarbij vooral de oorspronkelijk geachte puien en kruisvensters of roedeverdeling werden teruggebracht kregen veel waardering. Deze waren met name in het laatste kwart van de negentiende eeuw, dat werd beschouwd als een tijd van geestelijk verval en esthetische armoede, in groten getale verminkt of op zijn minst ontsierd. Door de verminkte puien en vensters werd het verband van de gevels en de kenmerkende intimiteit en beslotenheid verbroken. Er wordt dan ook met lof geschreven over het gegeven, dat talrijke van deze zeventiende- en achttiende-eeuwse monumenten sinds de twintigste eeuw door bekwame architecten op fraaie wijze werden gerestaureerd en daardoor hun oude luister

---

²⁷⁷ Denslagen 1987 (zie noot 26), p. 192.

terug hebben gekregen.²⁷⁸

Zo wordt bijvoorbeeld lovend gesproken over de restauratie van Jan de Meijer van het Amsterdamse Makelaarscomptoir aan de Nieuwezijds Voorburgwal in 1937 (afb. 48-49). De zeventiende-eeuwse renaissancegevel was in de negentiende eeuw afgebroken en vervangen door een bruin geoliede klokgevel. Reeds in de achttiende eeuw waren de kruisvensters vervangen door schuifvensters met roedeverdeling.²⁷⁹ De Meijer reconstrueerde de zeventiende-eeuwse renaissancegevel door de klokgevel te vervangen door een geornamenteerde trapgevel, de roedevensters te vervangen door kruiskozijnen met de kenmerkende luiken en glas-in-lood vensters en hij verwijderde de donkere olielaag, waardoor het pand weer in zijn oude luister prijkte en weer een sieraad voor de stad vormde.²⁸⁰

Afb. 48 Het Makelaarscomptoir aan de Nieuwezijds Voorburgwal 73-75, 1884-1903. Foto: A.T. Rooswinkel (Stadsarchief Amsterdam).

Afb. 49 Het Makelaarscomptoir aan de Nieuwezijds Voorburgwal 73-75 na de restauratie, 1964. Foto: G.L.W. Oppenheim (Stadsarchief Amsterdam).

²⁷⁸ B. Moritz, 'Het eerherstel van oud-Amsterdam', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer. Gewijd aan het kulturele leven in Nederland*, 3 (1944) 4, p. 207.

²⁷⁹ Haaksman 2005 (zie noot 186), p. 13.

²⁸⁰ Moritz 1942 (zie noot 222), p. 549.

Een ander voorbeeld dat wordt aangehaald is het pand op de hoek van de Herengracht en Blauwburgwal (1669) in Amsterdam, dat tijdens de oorlog werd gerestaureerd. Het pand werd op 11 mei 1940 door een bom getroffen en in 1942-1943 door architect P.R. Bloemsma (1899-1975) ‘op zulk een loffelijke wijze’ gerestaureerd. Het pand werd in oude luister hersteld, waarbij de negentiende-eeuwse vensters plaatsmaakten voor laatzeventiende-eeuwse schuiframen met kleine roedeverdeling. Hierbij moet worden opgemerkt dat dit pand niet naar de vroege zeventiende-eeuwse toestand werd teruggebracht, maar de toestand die het na een verbouwing in het laatste kwart van de zeventiende eeuw heeft gekregen. Het was echter geenszins een zuivere reconstructie. Zo nam de architect de vrijheid de ingang en stoep aan de zijkant te verwijderen en een extra dakkapel te plaatsen door de reeds bestaande te kopiëren ten behoeve van de nieuwe eisen voor gebruik als woningen. Daarnaast was ook deze gevel in de loop der tijd donker geolied. Omdat de herstellingen anders teveel zouden opvallen, gaf men de gevel opnieuw een donkere kleur.²⁸¹ Er werd dus niet volgens een strikt dogma gereconstrueerd, maar rekening gehouden met de eisen van de eigenaar en de eigenschappen van het gebouw.

Dit soort restauraties werd vooral gewaardeerd, omdat de monumenten met betrekkelijk weinig middelen en kosten in een vroegere of oorspronkelijk geachte staat konden worden hersteld. Het belangrijkste voor de nationaalsocialisten was echter, dat de panden met hun bijzondere gevels voor het volk behouden bleven. Daarnaast hadden de restauraties een bijkomend effect van waardevermeerdering, dat tot een groter enthousiasme en meer waardering bij huiseigenaren leidde, waardoor steeds meer eigenaren zouden overgaan tot restauratie.²⁸²

Eenzelfde optimisme is merkbaar in het boekje *Stadsherstel* van de Amersfoortse architect C.B. van der Tak uit 1944²⁸³, waarvan reeds in 1942 tweemaal een verkorte versie was verschenen in het *Bouwkundig Weekblad*.²⁸⁴ Daarnaast hadden de tijdsomstandigheden volgens Van der Tak een gunstige uitwerking op het restauratiewerk, omdat het Departement

---

²⁸¹ Moritz 1944 (zie noot 277), pp. 207-208. De auteur geeft vervolgens een opsomming van soortgelijke restauraties in Amsterdam: Nieuwe Brugsteeg 13; Oudezijds Voorburgwal 14, 101-103 en 201; Nieuwmarkt 20-22; Kattégat 2-4; Oude Schans 39; Nieuwezijds Voorburgwal 264; Rokin 141 en 143; Herengracht 493, 507, 556; Keizersgracht 177 en 674. Hij noemt echter ook enkele restauraties van ‘grote’ monumenten, zoals: De Waag, de torens van de Oude Kerk en Zuiderkerk en het Paleis op de Dam.

²⁸² B. Moritz, ‘Het huis Keizersgracht 604 te Amsterdam genaamd “In het Derde Vredejaer” en zijn bewoners vanaf de stichting tot heden’, *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland*, 2 (1943) 11, pp. 606-607.

²⁸³ C.B. van der Tak, *Stadsherstel*, Amsterdam 1944.

²⁸⁴ C.B. van der Tak, ‘Amersfoort’, *Bouwkundig Weekblad* 63 (1942) 4, pp. 25-29; ‘Stadsherstel’, *Bouwkundig Weekblad* 63 (1942) 41, pp. 453-455.

van OWK, provincies en gemeenten steeds vaker subsidies verleenden.²⁸⁵ De vele restauraties in Amersfoort voor en tijdens de bezetting werden binnen nationaalsocialistische kringen dan ook zeer gewaardeerd. Toch lijkt zijn restauratieopvatting, het reconstrueren van de oorspronkelijke toestand op basis van kunsthistorische en bouwhistorische gegevens en zijn afkeer van de negentiende-eeuwse bouwstijlen en de twintigste-eeuwse ‘vermicelli architectuur’ (Jugendstil) niet te zijn voortgekomen uit of beïnvloed door nationaalsocialistisch gedachtegoed.

Hoewel hij wel belangstelling toonde voor het nationaalsocialisme, na de overname van B.N.A. op aandringen van Boezeman toch lid bleef en functies vervulde binnen de Kultuurkamer, werd hij na lang aarzelen pas in 1943 lid van de N.S.B. toen hij merkte dat de nationale eigenaard steeds meer bedreigd leek te worden. Seyß-Inquart stuurde steeds meer aan op de annexatie van Nederland in het Groot-Germaanse Rijk, terwijl Van der Tak meer het idee voorstond van een Groot-Nederland, zoals Mussert dat steeds nadrukkelijker verkondigde.²⁸⁶ Aan zijn lidmaatschap van de N.S.B. lagen dus anti-Duitse gevoelens ten grondslag. Zijn positieve houding ten opzichte van het nieuwe bewind moet daarom vooral gezocht worden in de toegenomen belangstelling voor het gebouwde erfgoed van de nieuwe machthebbers. Van der Tak en de andere werkzame architecten in Amersfoort genoten de volle medewerking van het Rijksbureau, met name van A.L. Oger en D. Verheus, bij het terugbrengen van de oorspronkelijke toestand. De restauraties werden zelfs sterk door hen beïnvloed.²⁸⁷

Soortgelijke restauraties van Jan Gratama, sinds 1942 lid van de N.S.B., konden binnen nationaalsocialistische kringen eveneens op veel waardering rekenen. Een voorbeeld is het huis Oude Schans 39, waarvan de restauratie in 1941 voltooid werd. Dat de Rijkscommissie en de nationaalsocialisten evenveel belang hechtten aan het behoud en herstel van de zeventiende-eeuwse bouwkunst blijkt nogmaals uit het feit dat de restauratie gesubsidieerd werd door het Departement van OWK en de Rijkscommissie instemde met zijn plannen.

De opvattingen van Gratama over de bouwkunst en de monumentenzorg kwamen sterk overeen met die van het nationaalsocialisme in Nederland. Daarnaast bekleedde hij onder andere bestuursfuncties bij Hendrick de Keyser, de Bond Heemschut en de Nederlandsch-Duitse Kultuurgemeenschap, organisaties die sterk vervlochten waren van

---

²⁸⁵ Van der Tak 1944 (zie noot 282), p. 9.

²⁸⁶ Groot en Kramer 2007 (zie noot 17), p. 355.

²⁸⁷ Groot en Kramer 2007 (zie noot 17), p. 340.

nationaalsocialistische sympathieën.²⁸⁸ Ook voor Gratama was de bouwkunst uit de eerste helft van de zeventiende eeuw de architectuur bij uitstek als uitdrukking van de Nederlandse volkskracht en de vertolking van de volksaard. Ook de negentiende-eeuwse bouwkunst en vooral de verminkingen uit die tijd moesten het bij hem ontgelden.²⁸⁹ Deze ideeën lijken bij Gratama echter niet te zijn voortgekomen uit invloed van het nationaalsocialisme, maar uitte hij reeds vanaf de jaren twintig.²⁹⁰

Behalve de restauraties van zeventiende- en achttiende-eeuwse monumenten van de burgerlijke bouwkunst wordt ook de ‘voortreffelijke wijze’ gewaardeerd, waarop in voorgaande jaren verschillende kastelen werden gerestaureerd.²⁹¹ Vele van hen waren namelijk in de loop der jaren verwaarloosd of ‘verminkt’ en werden in oude luister hersteld. Kasteel Hoensbroek wordt als een van de belangrijkste voorbeelden genoemd. In 1929 was met de restauratie van het kasteel begonnen, onder leiding van de architect M.N. Ramakers (1879-1954) uit Sittard en G. de Hoog Hzn. namens het Rijksbureau. Het kasteel was in 1935 gereed.²⁹² Met de restauratie van de bijgebouwen was men in 1931 begonnen en werd in 1943 voltooid. Daarnaast wordt de Rijksmonumentenzorg ook opgeroepen tot het restaureren van nog in verval zijnde kastelen, zoals kasteel Limbricht bij Sittard. Na restauratie zou er bijvoorbeeld een jeugdherberg in gevestigd kunnen worden, zoals in 1933 was gebeurd bij slot Assumburg, vlakbij Heemskerk. Tijdens de bezetting had het slot echter niet meer de functie van jeugdherberg, maar werd het meerdere malen bewoond door Duitse troepen.²⁹³

De nationaalsocialisten lijken dus erg tevreden te zijn geweest met de wijze waarop de belangrijke Nederlandse monumenten werden gerestaureerd. Omdat de eigentijdse toevoegingen bij restauraties, zoals Kalf die graag wenste, al sinds de jaren dertig volledig waren losgelaten, sloot de heersende restauratiepraktijk in grote lijnen aan bij de ideologische belangen van het gebouwde erfgoed voor het nationaalsocialisme. Ondanks dat de achterliggende gedachten en beweegredenen voor de reconstruerende restauratieopvatting verschilden, hoefde dat dus geen probleem te vormen.

Een eventuele nationaalsocialistische restauratieopvatting kan het beste worden gedestilleerd aan de hand van objecten, die door de nationaalsocialisten in bezit werden

---

²⁸⁸ Simons 2014 (zie noot 19), pp. 69 en 97.

²⁸⁹ J. Gratama, ‘Het huis Oude Schans 39 te Amsterdam gerestaureerd’, *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1941) 28, pp. 236-239.

²⁹⁰ Simons 2014 (zie noot 19), p. 99.

²⁹¹ B. Moritz, ‘Limburg het land van de kasteelen’, *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kulturele leven in Nederland* 3 (1944) 1, p. 41.

²⁹² In het overzicht van Martin in *Herleefde Schoonheid* wordt als jaar van voltooiing echter 1937 genoemd.

²⁹³ M. Bakker, *Kastelen in oorlogstijd. Geschiedenis en restauratie van Nederlandse kastelen en buitenplaatsen tijdens en na de Tweede Wereldoorlog*, Utrecht 2010, p. 89.

genomen en naar aanleiding daarvan werden gerestaureerd. Een voorbeeld daarvan is het Amsterdamse huis 'In 't Derde Vredejaer' uit 1670 aan de Keizersgracht, dat in 1942 werd aangekocht door de Duitse Jeugdherberg Centrale. Voor de nieuwe functie waren enkele inwendige veranderingen noodzakelijk, waarbij van de gelegenheid gebruik werd gemaakt om de gevel te restaureren. De gevel verkeerde echter nog in relatief goede staat, waardoor het hier slechts kleine ingrepen betrof. De verflagen werden van het natuursteen verwijderd en ook het bakstenen muurwerk werd schoongemaakt, waardoor het geheel weer zijn oorspronkelijke kleur en zuiverheid verkreeg. De gaaf bewaard gebleven, achttiende-eeuwse voorkamer werd geheel intact gelaten.²⁹⁴ Helaas zijn over de interne veranderingen ten behoeve van de herbergfunctie geen gegevens beschikbaar.

Een ander voorbeeld is de verbouwing en restauratie van het voormalige boorhuis aan de Boorlaan in Den Haag, ten behoeve van de nationaalsocialistische jongerenorganisatie De Nationale Jeugdstorm (NJS) (afb. 50-55).²⁹⁵ Het boorhuis was onderdeel van de geschutgieterij aan het Smidswater en werd hoogstwaarschijnlijk in 1781 gebouwd, nadat Johannes Maritz (1738-1807) in 1770 het beheer over de geschutgieterij had overgenomen.²⁹⁶

Vanaf november 1941 werd het gebouw gerestaureerd onder leiding van architect G.A.C. Blok. Hoewel het boorhuis uit de achttiende eeuw stamt, gaat Blok uit van een zeventiende-eeuwse oorsprong van het gebouw.²⁹⁷ Dat is terug te zien in de wijze waarop het gebouw door hem werd gerestaureerd. Omdat een beschrijving van de restauratie ontbreekt, is het echter moeilijk vast te stellen welke werkzaamheden precies hebben plaatsgevonden en wat de motieven van Blok daarachter waren. Dat geldt in het bijzonder voor het interieur.

Het resultaat is daarentegen uitgebreid vastgelegd door architectuurfotograaf E.M. van Ojen (1886-1964). Aan de hand van de foto's wordt duidelijk, dat het herstel van de zeventiende-eeuwse toestand het doel van de restauratie moet zijn geweest. Wat betreft het exterieur verving hij op de begane grond de negentiende-eeuwse vensters door schuiframen met een kleine roedeverdeling en luiken. Op de eerste verdieping werden de hoge vensters vervangen door lagere vensters en bracht hij de oorspronkelijke verdiepingshoogte terug. Zowel van de schuiframen, als de kleinere ramen waren in de linkerzij- en achtergevel nog enkele exemplaren bewaard gebleven.

---

²⁹⁴ Moritz 1943 (zie noot 281), p. 606.

²⁹⁵ G.A.C. Blok, 'Het huis Korte Vijverberg 3 te 's-Gravenhage gerestaureerd. De achtergevel', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kulturkamer, gewijd aan het kulturele leven in Nederland* 3 (1944) 12, p. 572.

²⁹⁶ C. van der Ven, 'De voormalige Rijksgieterij van bronzen geschut te 's-Gravenhage', *Het huis, oud en nieuw. Maandijksch prentenboek gewijd aan huisinrichting, bouw en sierkunst* 14 (1916) 2, p. 167.

²⁹⁷ Blok 1944 (zie noot 294), p. 572.

Ook het interieur lijkt door Blok grotendeels in een, door hem veronderstelde, zeventiende-eeuwse vorm te zijn teruggebracht. De foto's tonen ruimtes met een sober karakter met witgekalkte wanden, deels bezet met eenvoudige wit geglazuurde tegels, houten of plavuizen vloeren en schouwen met hangende boezems, die werden gedragen door bakstenen consoles. Alleen de boezem van de schouw in een van de ruimtes op de eerste verdieping werd gedragen door geprofileerde natuurstenen consoles. Daarnaast versterkten verschillende details, zoals de gehengen en scharnieren van de hoofdingang en verschillende andere deuren het zeventiende-eeuwse karakter van het interieur.

De centrale hal had een meer representatieve uitstraling met een vloer van witte en zwarte, in schaakbordpatroon gelegde marmeren tegels en een bordestrap, waarvan de trappaal met snijwerk was gedecoreerd. De trappaal valt echter uit de toon met de rest van het interieur en is mogelijk uit de bouwtijd bewaard gebleven. Een ander opvallend detail is de tekst "t sal waerachtigh wel gaen" op de schoorsteenmantel in de kleine zaal op de begane grond, waarmee verwezen werd naar een uitspraak van de Hollandse zeeheld Cornelis Maartenszoon Tromp (1629-1691).

Behalve dat het gebouw in een, waarschijnlijk door Blok oorspronkelijk geachte toestand werd teruggebracht, wijzen enkele elementen in het interieur op de toekomstige nationaalsocialistische functie van het Boorhuis. Zo zou in een nis in de hal een gedenkteken worden geplaatst voor de voormalige leden van de NJS, die aan het oostfront waren gesneuveld. Daarnaast zijn op de houten balusters van de trap in de hal vogels aangebracht, die sterk doen denken aan de meeuw, die in het logo van de NJS en ook door de N.S.B. als symbool werd gebruikt. Het gedenkteken in de hal is er nooit gekomen en de NJS heeft uiteindelijk geen gebruik kunnen maken van het gebouw. De restauratie was namelijk zo goed als voltooid, toen het boorhuis op last van het Duitse leger in februari 1943 werd gesloopt voor de aanleg van een tankgracht.²⁹⁸

---

²⁹⁸ Blok 1944 (zie noot 294), p. 572.

Afb. 50 Het boorhuis voor de restauratie, 1937. Foto: onbekend (Haags Gemeentearchief).

Afb. 51 Het boorhuis na de restauratie, 1942. Foto: E.M. van Ojen (Haags Gemeentearchief).

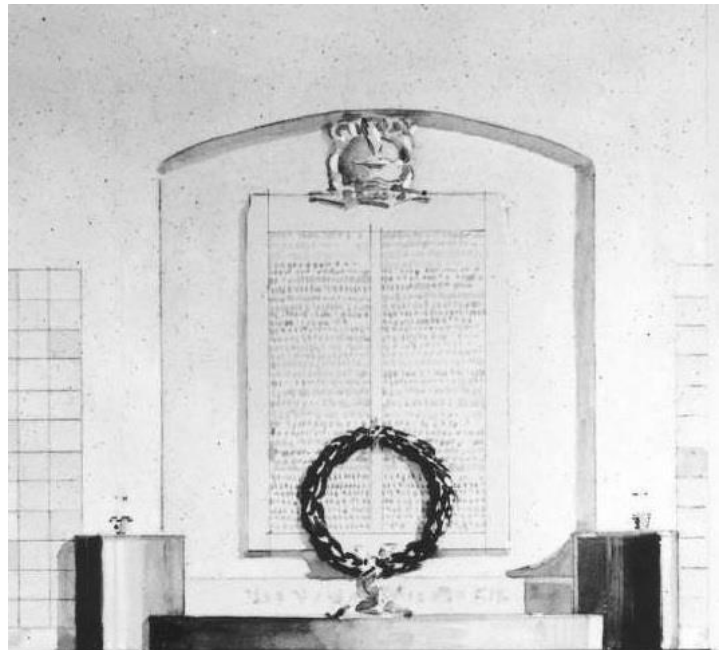
Afb. 52 De centrale hal van het boorhuis, 1942. Foto: E.M. van Ojen (Haags Gemeentearchief).

Afb. 53 De 18de-eeuwse trappaal. Op de baluster daarachter is een van de vogels zichtbaar die een sterke gelijkenis vertonen met de meeuw in het logo van de NJS, 1942. Foto: E.M. van Ojen (Haags Gemeentearchief).

Afb. 54 Affiche voor de NJS, 1943 (Haags Gemeentearchief).

Afb. 55 Anoniem, ontwerptekening voor het monument voor de gevallen aan het oostfront, pentekening, 1943 (Haags Gemeentearchief).

Het best gedocumenteerde voorbeeld is de restauratie van het huis 'Groen van Prinsterer' en voormalig Kabinet van de Koningin aan de Korte Vijverberg 3 in Den Haag (afb. 56-61). Het pand, dat in 1633 gebouwd was, werd in 1725 vergroot met een verdieping en twee vleugels en naar de smaak van die tijd verbouwd. Van het oorspronkelijke zeventiende-eeuwse aanzicht bleef door de verbouwing dus weinig behouden. In 1879 werd het door de staat aangekocht om eerst als verblijf te dienen voor het Departement van Justitie en later als arrondissementsrechtbank. In 1941 werd het pand door de Duitsers in gebruik genomen als officierscasino voor het Duitse leger. Begin 1943 gaven zij het gebouw vrij, waarop de N.S.B. het in gebruik wilde nemen om er het Secretarie van Staat te vestigen, dat het toekomstige aandeel van de N.S.B. in het landsbestuur moest voorbereiden.²⁹⁹

Net als het boorhuis werd ook dit pand gerestaureerd door G.A.C. Blok, waarbij de Rijkscommissie door de leider van de N.S.B., Anton Mussert (1894-1946), zoveel mogelijk buiten de deur werd gehouden.³⁰⁰ De werkzaamheden zijn door Blok zelf uitvoerig beschreven in *De Schouw*.³⁰¹ Het achttiende-eeuwse ontwerp van de voorgevel en het interieur werd, op basis van eerder onderzoek van D. Ozinga, door Blok toegeschreven aan Daniël Marot. Het behoud en herstel van de achttiende-eeuwse toestand vormde voor Blok daarom de leidraad voor de restauratie. Daaraan lijken eerder kunsthistorische dan ideologische of symbolische overwegingen ten grondslag te liggen.

De voor- en achtergevels werden zo goed als mogelijk in de achttiende-eeuwse toestand teruggebracht. Blok had de pilasters van de middenpartij willen vernieuwen, maar dat was door gebrek aan de juiste natuursteen niet mogelijk. Aan de achterzijde werden latere, ontsierende aanbouwen afgebroken en verschillende vensteropeningen teruggebracht. Daarbij kon gebruik worden gemaakt van sloopmateriaal van het Boorhuis. Van de tuin werd weer een representatieve hof gemaakt met natuurstenen balustrade en hardstenen trap.

Maar Blok had ook te maken met de eisen waaraan het gebouw moest voldoen in verband met de toekomstige functie. De restauratie van het interieur wordt daarom gekenmerkt door een willekeur aan ingrepen. Enerzijds werden bestaande achttiende-eeuwse

---

²⁹⁹ N. Cramer, C. Dumas en H.P.R. Rosenberg (red.), *Het Kabinet der Koningin. Geschiedenis van het instituut en het huis aan de Korte Vijverberg*, 's-Gravenhage 2004² (1991), pp. 113-119.

³⁰⁰ E.O.M. van Nispen tot Sevenaer, 'Monumenten en oorlogsschade', in: *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zeist 1995, p. 34.

³⁰¹ G.A.C. Blok, 'Het huis Korte Vijverberg 3 te 's-Gravenhage gerestaureerd', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 3 (1944) 11, pp. 539-544; Blok 1944 (zie noot 294), pp. 568-572; G.A.C. Blok, 'Het huis Korte Vijverberg 3 te 's-Gravenhage gerestaureerd. Het interieur', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 4 (1945) 1, pp. 17-22.

elementen gehandhaafd, hersteld, gereconstrueerd of verplaatst naar een andere kamer. Anderzijds werd bijvoorbeeld een stucplafond verwijderd, omdat de nieuwe functie een andere ruimtelijke indeling vereiste. In een andere kamer werd echter weer een verlaagd plafond aangebracht, zodat het stucplafond behouden kon worden.

In de kelder, die in de achttiende-eeuw niet was gemoderniseerd, werd door Blok juist het zeventiende-eeuwse karakter versterkt. De eenvoudige houten trap naar de kelder werd vervangen door een nieuwe marmeren trap. De wand tussen de keldertoegang en de keldergang werd uitgebroken en vervangen door een witmarmeren kolom op een zwarte marmeren voet. De nieuwe opening werd afgescheiden door een zwart smeedijzeren hek. Op de overgang van de keldertrap naar het trappenhuis werd een lage borstwering met een geprofileerde marmeren dekband en marmeren sluitstuk aangebracht ter vervanging van het achttiende-eeuwse smeedijzeren hek. De keldervloer werd belegd met witte en zwarte marmeren tegels.

De nieuwe functie van het huis was alleen op de verdiepingen expliciet aan het interieur af te lezen. De twee trappenhuisen werden op de eerste en tweede verdieping van elkaar gescheiden door een glazen wand met glas-in-lood bezet. In het glas-in-lood werden het wapen van de Secretarie van Staat en de wapens van de belangrijkste bewoners als versieringsmotieven toegepast. De glazen wand werd onderbroken door een fries, waarop in drie panelen de spreuken 'Godsvertrouwen', 'Liefde voor Volk en Vaderland' en 'Eerbied voor den Arbeid' werden aangebracht.³⁰² Op de tuinafscheiding werd tot slot een gedenksteen aangebracht ter herinnering aan de restauratie. Op 18 juli 1944 kon het huis in gebruik worden genomen door de Secretarie van Staat.

Hoewel het pand expliciet bestemd was voor een representatieve nationaalsocialistische functie, sluit de restauratie nauw aan bij de zeer praktisch ingestelde restauratiewijze, zoals die in het algemeen vaak werd gehanteerd. Blok had ervoor kunnen kiezen om de zeventiende-eeuwse toestand te reconstrueren, ondanks het gebrek aan (kunst)historische documentatie en bouwhistorische aanwijzingen.³⁰³ Daarentegen lijkt hij te hebben gekozen voor de kunsthistorische waarde van het achttiende-eeuwse interieur en exterieur.

---

³⁰² Helaas zijn deze elementen niet of onduidelijk gefotografeerd.

³⁰³ Anoniem, 'Kabinet van de koningin: een koninklijk huis', *Haagsche Courant* 17 april 1985. Zoals decennia later Blok het onterechte verwijt gemaakt werd het pand in zijn zeventiende-eeuwse 'stoere Hollands-Germaanse' toestand te hebben teruggebracht.

Afb. 56 Het huis 'Groen van Prinsterer' voor de restauratie, z.j. Foto: onbekend (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Afb. 57 Het huis 'Groen van Prinsterer' na de restauratie, 1947. Foto: Nederlandsch Fotobureau (Haags Gemeentearchief).

Afb. 58 De achtergevel van het huis 'Groen van Prinsterer' tijdens de restauratie, vlak na de sloop van de jongere aanbouwen, 1943. Foto: E.M. van Ojen (Haags Gemeentearchief).

Afb. 59 De achtergevel van het huis 'Groen van Prinsterer' na de restauratie, 1944. Foto: G.A.C. Blok (Haags Gemeentearchief).

Afb. 60 De kelder van het huis 'Groen van Prinsterer' na de restauratie, 1944. Foto: E.M. van Ojen (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Afb. 61 Gedenksteen ter herinnering aan de restauratie, 1944. Foto: G.A.C. Blok (Haags Gemeentearchief).

4. Conclusie

Het doel van deze thesis was te onderzoeken of het nationaalsocialisme en de culturele gelijkschakeling van Nederland tijdens de Duitse bezetting invloed hebben gehad op de monumentenzorg en het restaureren in Nederland. Om die vraag te kunnen beantwoorden diende deze korte periode van de Nederlandse geschiedenis eerst in een bredere context te worden geplaatst. In het eerste hoofdstuk werd daarom gekeken naar de ontwikkeling van de Duitse monumentenzorg vanaf de negentiende eeuw tot 1934 om vervolgens te kijken naar de gevolgen van het nationaalsocialisme voor de monumentenzorg. Want hoe belangrijk was de monumentenzorg voor de nationaalsocialistische cultuurpolitiek en ideologie? Welke monumenten waren het belangrijkste en bestond er binnen het nationaalsocialisme een eenduidige visie over de omgang met monumenten?

Daaruit is gebleken dat monumenten en monumentenzorg een belangrijke plek innamen binnen de nationaalsocialistische cultuurpolitiek. Met name de grote middeleeuwse burchten, kastelen en domkerken dienden als bewijs van en verbinding met een glorieus Duits verleden en hadden grote ideologische waarde voor de representatie van het Derde Rijk. Er was alleen sprake van actieve bemoeienis bij restauraties als deze monumenten in gebruik werden genomen door bijvoorbeeld de SS of de NSDAP. Een bijzonder aspect van de omgang met monumenten echter, was de ombouw en ingebruikname van religieus erfgoed als nationaalsocialistische heiligdommen of zogenaamde *Kultstätte*. Er was binnen het nationaalsocialisme echter geen sprake van algemeen geldende principes over de wijze van restaureren. Onder het nationaalsocialistisch regime werd dus zowel conserverend, kopiërend, als reconstruerend gerestaureerd. Zelfs wanneer monumenten bijvoorbeeld als *Kultstätte* moesten dienen en de ideologische intenties van opdrachtgevers of eigenaars voor de conservatoren te ver gingen, was het mogelijk de plannen vanuit hun eigen vakinhoudelijke standpunten bij te sturen, zoals het voorbeeld van de Dom in Quedlinburg heeft aangetoond.

Hoewel de nationaalsocialisten zich wel nadrukkelijk afkeerden van het negentiende-eeuwse historisme en de moderne restauratieopvattingen uit het eerste kwart van de twintigste eeuw, was dit geen specifiek nationaalsocialistisch verschijnsel, maar waren deze opvattingen binnen de monumentenzorg reeds voor de machtsovername dominant. Ook de behoefte om bouwwerken terug te brengen in hun oorspronkelijke toestand was geen typisch nationaalsocialistisch verschijnsel, maar een van de reeds heersende restauratiewijzen. De bestaande restauratiepraktijk en opvattingen binnen de monumentenzorg sloten dus vrijwel naadloos aan bij het doel van de nationaalsocialistische cultuurpolitiek en diende daarom

nauwelijks veranderd of beïnvloed te worden. Daarnaast stonden door de slechte financiële en maatschappelijke positie van de monumentenzorg veel conservatoren open voor het nationaalsocialisme en verwachtten ze na de machtsovername meer mogelijkheden voor hun vakgebied.

In hoofdstuk twee werd de ontwikkeling van de Nederlandse monumentenzorg uiteengezet en werd onderzocht in hoeverre de gelijkschakeling invloed heeft gehad op de monumentenzorg. In Nederland had de monumentenzorg zich inhoudelijk op een soortgelijke wijze ontwikkeld als in Duitsland. Vanaf het eerste kwart van de twintigste eeuw werd de kritiek op het negentiende-eeuwse historisme groter en kregen de ‘moderne’ *Grondbeginselen* van de NOB meer voet aan de grond. Op het moment dat Nederland werd bezet hadden deze beginselen echter alweer sterk aan belang ingeboet. Het vernieuwen in eigentijdse vormen gaf weinig tot geen bevredigende resultaten. De reconstruerende restauratiewijze was daarnaast nooit volledig verdwenen en werd in de jaren dertig weer dominant in de praktijk zonder echter een dogma te worden. Ook in Nederland bleven verschillende restauratieopvattingen naast elkaar bestaan.

In het geval van Duitsland was al duidelijk geworden dat de heersende restauratiepraktijk aansloot bij de doelstellingen van de nationaalsocialistische cultuurpolitiek. In Nederland was dat aan de vooravond van de bezetting eveneens het geval en de nationaalsocialisten hebben zich dan ook nauwelijks gemengd in restauratievraagstukken. Vanuit de Kultuurkamer en de Kultuurraad bemoeide men zich dan ook vrijwel niet met de monumentenzorg. De Kultuurkamer was boven alles een beroepsorganisatie en de president van de Kultuurraad heeft zich inhoudelijk vrijwel niet bezig gehouden met restauratievraagstukken. Alleen bij de restauratieplannen voor Middelburg was sprake van actieve bemoeienis van Duitse zijde. Dit valt te verklaren vanwege de bijzondere ideologische en propagandistische bruikbaarheid, die aan de stad werd toegekend. Door het ontbreken van een eenduidige visie van Duitse zijde en de succesvolle tegenwerking van Nederlandse zijde was ook in dit geval geen sprake van enige blijvende nationaalsocialistische invloed.

In het laatste hoofdstuk werd een verklaring gezocht voor deze geringe bemoeienis met de monumentenzorg van de kant van de bezetter. De oorzaak lag enerzijds in de grote tevredenheid van nationaalsocialistische zijde over de wijze waarop in Nederland werd gerestaureerd. Anderzijds bestond er ook in Nederland geen eenduidige nationaalsocialistische visie over de manier waarop monumenten gerestaureerd moesten worden.

Het grootste deel van de restauratiewerkzaamheden van de Rijkscommissie en het

Rijksbureau bestond uit het restaureren van de middeleeuwse bakstenen kerken, maar ook aan de restauratie van zeventiende-eeuwse woonhuizen werd vaak medewerking verleend. Deze monumenten genoten binnen de Nederlandse monumentenzorg ook reeds voor de bezetting een hoge waardering. Het behoud van dit gebouwde erfgoed was het belangrijkste doel en het terugbrengen van de oorspronkelijke toestand vormde de leidraad bij de restauraties. De middeleeuwse kerken en zeventiende-eeuwse burgerlijke bouwkunst nam echter ook een centrale plaats in binnen de nationaalsocialistische cultuurpolitiek, omdat die als uitdrukking van de Nederlandse volksaard werden beschouwd. Het behoud daarvan was dan ook het hoogste doel en de wijze waarop deze monumenten werden gerestaureerd sloot aan bij de betekenis, die in de nationaalsocialistische cultuurpolitiek en ideologie aan deze monumenten werd toegekend. Hoewel de ideologische en theoretische beweegredenen van het nationaalsocialisme en de Nederlandse monumentenzorg mijlenver uit elkaar stonden, hadden zij uiteindelijk hetzelfde doel voor ogen.

Het ontbreken van een uitgesproken nationaalsocialistische restauratieopvatting werd duidelijk aan de hand van de voorbeelden van gebouwen die werden gerestaureerd om voor nationaalsocialistische doeleinden gebruikt te worden. Zo werd het Boorhuis bijvoorbeeld in de vermeende oorspronkelijke zeventiende-eeuwse toestand teruggebracht. Bij het huis ‘Groen van Prinsterer’, dat daadwerkelijk een zeventiende-eeuwse oorsprong had, stond de zeventiende-eeuwse oorsprong niet centraal, maar vormde de verbouwing in de achttiende eeuw de basis voor de restauratie. Het feit dat deze panden voor nationaalsocialistische doeleinden gebruikt zouden worden, uitte zich slechts in details.

Er was echter ook kritiek van Duitse zijde op de Nederlandse monumentenzorg. Vooral het gebrek aan overheidsbemoediging en financiering moest het ontgelden. Dat was ook de voornaamste reden dat architecten als Gratama en Van der Tak de komst van het nationaalsocialisme als een gunstige ontwikkeling voor de monumentenzorg beschouwden. De restauratieopvattingen die zij erop nahielden waren daarentegen niet uit hun sympathie voor het nationaalsocialistische gedachtegoed voortgekomen, maar werden door hen reeds voor de opkomst van het nationaalsocialisme in Nederland verkondigd en ten uitvoer gebracht. De invloed van het nationaalsocialisme op de Nederlandse monumentenzorg is dan ook beperkt gebleven tot de toename van geldelijke middelen voor restauraties in de vorm van subsidies vanuit het Departement van OWK. Daarnaast werden na het afkondigen van de bouwstop nog talloze vrijstellingen verleend voor de restauratie van monumenten. Het enige wezenlijke resultaat van het nationaalsocialisme op het gebied van de monumentenzorg was een lichte stijging van het aantal restauraties van woonhuizen en boerderijen in deze periode.

Aanbeveling

Met dit onderzoek heb ik een aandeel willen leveren aan de wetenschappelijke discussie over de Nederlandse monumentenzorg tijdens de Tweede Wereldoorlog. Belangrijke aspecten van de monumentenzorg in deze periode zijn inmiddels onderwerp van wetenschappelijk onderzoek geweest. Zo zijn de restauraties in Middelburg uitgebreid aan bod gekomen in het werk van Bosma en werd het reilen en zeilen van de Rijkscommissie en het Rijksbureau reeds in het *Jaarboek Monumentenzorg 1995* besproken. Tijdens mijn onderzoek kwam ik echter meerdere voorbeelden tegen van restauraties, waarbij men op creatieve wijze de benodigde materialen bij elkaar moest zien te krijgen. Door de bouwstop ontstond een groot tekort aan bouwmaterialen, omdat deze werden gevorderd voor de Duitse oorlogsmachine. Voor het verkrijgen van materialen moesten daarom vergunningen worden verkregen van de Duitse autoriteiten. Zo werd onder andere het Besiendershuis in Nijmegen grotendeels met sloopmateriaal gerestaureerd en kon met behulp van sloopmateriaal van het Boorhuis het huis ‘Groen van Prinsterer’ worden gerestaureerd. Zo is er ook een voorbeeld bekend van de restauratie van de kerk in het Groningse dorpje Boazum. Wegens een tekort aan grijze leien werd het dak belegd met dakpannen, die afkomstig waren van de Jeruzalemkapel in Gouda. Deze problemen, waarmee men in deze periode veelvuldig te maken had, zijn nog niet aan een uitgebreide studie onderworpen, maar vormen mijns inziens een belangrijk onderdeel van de geschiedenis van de monumentenzorg tijdens de bezetting.

Bibliografie

Bronnen: archivalia

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief 113, Nederlandse Kultuurraad, inv.nr. 270.

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief 113, Nederlandse Kultuurraad, inv.nr. 271.

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief 113, Nederlandse Kultuurraad, inv.nr. 277.

Bronnen: kranten en dagbladen

Anoniem, 'Gemengd nieuws', *Leidsch Dagblad* 13 februari 1886.

Anoniem, 'Leiden, 24 september', *Leidsch Dagblad* 25 september 1890.

Anoniem, 'Gemengd nieuws', *Leidsch Dagblad* 14 juli 1937.

Anoniem, 'Rijkscommissaris Seyss-Inquart aanvaardt zijn taak. Een oproep tot het Nederlandsche volk', *Het Nationale Dagblad: voor het Nederlandsche volk* 30 mei 1940.

Anoniem, 'Actueele Zeeuwsche problemen. Een onderhoud met den gevolmachtigde van den Rijkscommissaris', *Haagsche Courant* 30 oktober 1940.

Anoniem, 'Inwijding Nederlandsche Kultuurkamer', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* 1 juni 1942.

Anoniem, 'Eerste gewestelijk bureau der Kultuurkamer geopend', *Het nationale dagblad: voor het Nederlandsche volk* 30 november 1942.

Anoniem, 'Kabinet van de koningin: een koninklijk huis', *Haagsche Courant* 17 april 1985.

Literatuur

Backes, K., *Hitler und die bildenden Künste. Kulturverständnis und Kunstpolitik im Dritten Reich*, Köln 1988.

Bakker, M., *Kastelen in oorlogstijd. Geschiedenis en restauratie van Nederlandse kastelen en buitenplaatsen tijdens en na de Tweede Wereldoorlog*, Utrecht 2010.

Berghoef, J.F., 'De restauratie van de domkerk te Utrecht', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 61 (1940) 3, pp. 18-27.

Berkel, B. van, *Tobie Goedewaagen (1895-1980): een onverbeterlijke nationaalsocialist*, Amsterdam 2013.

Blok, G.A.C., 'Belangstelling voor oude monumenten', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1941) 44, p. 361.

Blok, G.A.C., 'Het huis Korte Vijverberg 3 te 's-Gravenhage gerestaureerd', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 3 (1944) 11, pp. 539-544.

Blok, G.A.C., 'Het huis Korte Vijverberg 3 te 's-Gravenhage gerestaureerd. De achtergevel', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 3 (1944) 12, pp. 568-572.

Blok, G.A.C., 'Het huis Korte Vijverberg 3 te 's-Gravenhage gerestaureerd. Het interieur', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 4 (1945) 1, pp. 17-22.

Boezeman, B., 'Beschikking. Inzake: Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandse Architecten', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1941) 26, p. 217.

Bosma, K. (red.), *Architectuur en stedenbouw in oorlogstijd: de wederopbouw van Middelburg 1940-1948*, Rotterdam 1988.

Bosma, K. en C. Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en wederopbouw van Nederland*, Rotterdam 1995.

Buys, H., 'Gedachten in steen', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandse Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 1 (1942) 20, pp. 484-487.

Clemens-Schierbaum, U., *Mittelalterliche Sakralarchitektur in Ideologie und Alltag der Nationalsozialisten*, Weimar 1995.

Cramer, N., C. Dumas en H.P.R. Rosenberg (red.), *Het Kabinet der Koningin. Geschiedenis van het instituut en het huis aan de Korte Vijverberg, 's-Gravenhage 2004²* (1991).

Denslagen, W.F., *Omstreden herstel. Kritiek op het restaureren van monumenten: een thema uit de architectuurgeschiedenis van Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland (1779-1953)*, 's-Gravenhage 1987.

Faustmann, U.J., *Die Reichskulturkammer. Aufbau, Funktion und rechtliche Grundlagen einer Körperschaft des öffentlichen Rechts im nationalsozialistischen Regime*, Bonn 1990.

Fleischner, S., "Schöpferische Denkmalpflege": *Kulturideologie des Nationalsozialismus und Positionen der Denkmalpflege*, Münster 1999 (Beiträge zur Denkmalpflege und Bauforschung, 1).

Gijsbers, T., W. Heijbroek, H. Hoogeveen (red.), *Het gelijk van Heemschut. Een eeuw inzet voor erfgoedbescherming*, Etten-Leur 2011.

Goedewaagen, T., 'Wedergeboorte. Een inleidend woord door prof. dr. T. Goedewaagen', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 1 (1942) 1, pp. 1-2.

Goedewaagen, T., 'De Nederlandsche Kultuurkamer en de verenigingen', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland*, 1 (1942) 5, pp. 97-98.

Goedewaagen, T., 'Germaanse bezinning. Ook in Nederland!', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 1 (1942) 8, pp. 169-171.

- Goedewaagen, T., 'Groningen-Drenthe en het Duitse Rijk', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 1 (1942) 21, pp. 505-507.
- Gratama, J., 'Het huis Oude Schans 39 te Amsterdam gerestaureerd', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1941) 28, pp. 236-239.
- Gratama, J. en F.A.J. Vermeulen, *Oude Nederlandsche bouwkunst in het bezit van de Vereeniging "Hendrick de Keyser"*, Amsterdam 1944² (1943).
- Groot, A. en M. Kramer, *C.B. van der Tak. Stadsarchitect tussen modernisme en traditie 1929-1945*, Bussum 2007.
- Haaksman, M., 'De restauraties van Jan de Meijer en A.A. Kok', *Bulletin KNOB* 104 (2005) 1, pp. 10-21.
- Halle, U., '936 Begräbnis Heinrichs I. – 1936 die archäologische Suche nach den Gebeinen in Quedlinburg und die NS-Propaganda', in: A. Falk e.a. (red.), *Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit* (2005), pp. 15-21.
- Hellbrügge, C., *Konservieren nicht restaurieren. Bedeutungswandel und Anwendungspraxis eines Prinzips der Denkmalpflege im 20. Jahrhundert*, Bonn 1991.
- Hubel, A., *Denkmalpflege. Geschichte, Themen, Aufgaben. Eine Einführung*, Stuttgart 2006.
- Huse, N., *Denkmalpflege. Deutsche Texte aus drei Jahrhunderten*, München 1984.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 6 juni '42 – mei '43. Eerste helft*, 's-Gravenhage 1975.
- Jong, A. de, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940*, Nijmegen 2001.
- Karg, D., *Zum 200. Geburtstag von Ferdinand von Quast (1807-1877). Erster preußischer Konservator der Kunstdenkmäler*, Berlin 2008² (2007) (Arbeitshefte des Brandenburgischen Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologischen Landesmuseums, 18).
- Keuning, D., 'Beeldvorming en reputatieschade. De eraad voor architectuur en toegepaste kunst', *Bulletin KNOB* 113 (2014) 4, pp. 209-220.
- Keus, L., 'Het Gilde voor B.K.K. en de kunstlievenden', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland*, 1 (1942) 13, p. 306.
- Kierdorff, W., 'De Oude Kerk te Delft', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 1 (1942) 14, pp. 330-331.
- Klose, H., 'Umbau der Kommandatur und Komturei in Wesel', in: *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, Berlin/Wien 1938, pp. 49-53.
- Knegtmans, P., P. Schulten en J. Vogel, *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam*, Amsterdam 1996.

- Krabbe, C.P., 'Monumenten: architectonische overblijfselen', in: F. Grijzenhout (red.), *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip*, Amsterdam 2007, pp. 151-174.
- Kuile, E.H. ter, 'De restauratie van het raadhuis van Schoonhoven', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 42 (1932) 84, pp. 388-397.
- Kuipers, M., 'Culturele grondslagen van de Monumentenwet', *Bulletin KNOB* 111 (2012) 1, pp. 10-25.
- Laanen, D. van, 'Aangehouden zorg: Rijksdiensten voor de monumenten 1939-1947', in: A.G. Schulte e.a. (red.), *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg*, Zeist 1995, pp. 8-31.
- Laanen, D. van, 'Van de ambtenaren van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Een bedrijfskroniek van de eerste dertig jaar', in: P. Don e.a. (red.), *In dienst van het erfgoed: Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1947-1997. Jaarboek Monumentenzorg 1997*, Zwolle 1997, pp. 10-41.
- Langmaack, G., *Evangelischer Kirchenbau im 19. und 20. Jahrhundert. Geschichte, Dokumentation, Synopse*, Kassel 1971.
- Martin, W., *Herleefde schoonheid. 25 Jaar monumentenzorg in Nederland 1918 – 10 mei – 1943*, Amsterdam 1945.
- Meier, B., 'Der Umbau einer neugotischen Kirche in Bonn', in: *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, Berlin/Wien 1935, pp. 104-105.
- Meier, B., 'Kurzberichte', in: *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, Berlin/Wien 1936, pp. 105-106.
- Meijer, J. de, 'Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 61 (1940) 47, pp. 375-379.
- Meischke, R., 'Het stille einde van een bruisende restauratieperiode', in: A.G. Schulte e.a. (red.), *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zeist 1995, pp. 79-94.
- Meyer, H., 'Kulturele betrekkingen tusschen Nederland en Bremen', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kulturele leven in Nederland* 1 (1942) 18, pp. 433-436.
- Michels, J., 'De idee-fixe van 'oude' luister: het Vijf Kerken Restauratieplan voltooid', *Bulletin KNOB* 90 (1991) 4, pp. 117-131.
- Moritz, B., 'De overblijfselen van het Gildewezen te Amsterdam', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kulturele leven in Nederland* 1 (1942) 22, pp. 545-549.
- Moritz, B., 'Amsterdams oudste monument de Oude Kerk nog steeds in gevaar', *De Schouw, Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kulturele leven in Nederland* 2 (1943) 1, pp. 41-44.
- Moritz, B., 'Het huis Keizersgracht 4 te Amsterdam genaamd "In het Derde Vredejaer" en zijn bewoners vanaf de stichting tot heden', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kulturele leven in Nederland*, 2 (1943) 11, pp. 602-608.

- Moritz, B., 'Het eerherstel van oud-Amsterdam', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer. Gewijd aan het kultureele leven in Nederland*, 3 (1944) 4, pp. 207-210.
- Mulder, H., *Kunst in crisis en bezetting. Een onderzoek naar de houding van Nederlandse kunstenaars in de periode 1930-1945*.
- Nederlandsche Kultuurkamer, *Waarom een Nederlandsche Kultuurkamer? Een algemeene toelichting*, 's-Gravenhage 1942 (Voorlichting der Nederlandsche Kultuurkamer, 1).
- Nederlandsche Kultuurkamer, *De organisatorische opbouw der Nederlandsche Kultuurkamer*, 's-Gravenhage 1942 (Voorlichting der Nederlandsche Kultuurkamer, 2).
- Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 'Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en uitbreiding van oude bouwwerken, met inleiding van dr. J. Kalf', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 61 (1940) 9, pp. 69-75.
- Nispen tot Sevenaer, E.O.M. van, 'Monumenten en oorlogsschade', in: *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zeist 1995, pp. 32-48.
- Peet, C.J. van der, G. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995.
- Perry, J., *Ons fatsoen als natie. Victor de Stuers 1843-1916*, Amsterdam 2004.
- Polano, M. en M. Kuipers, 'Monumenten in nood: het ontstaan van de monumentenwetgeving in 1940-1950', in: A.G. Schulte e.a. (red.), *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zeist 1995, pp. 66-78.
- Redactie B.W.A., 'Het restaureren van oude monumenten', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 61 (1940) 16, pp. 136-144.
- Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel XI: Groningen*, 's-Gravenhage 1933.
- Scheck, T., *Denkmalpflege und Diktatur: die Erhaltung von Bau- und Kunstdenkmälern in Schleswig-Holstein und im Deutschen Reich zur Zeit des Nationalsozialismus*, Berlin 1995.
- Seyß-Inquart, A., 'Verordeningen betreffende de Nederlandsche Kultuurraad en de Nederlandsche Kultuurkamer', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1941) 52, pp. 425-428.
- Simons, V., *Getekend door de oorlog. Monumentenzorg in Amsterdam tijdens de Tweede Wereldoorlog*, z.pl. 2014.
- Speitkamp, W., *Die Verwaltung der Geschichte. Denkmalpflege und Staat in Deutschland 1871-1933*, Göttingen 1996 (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, 114).
- Staargaard, C.F., 'Groningen als kultuurcentrum', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het kultureele leven in Nederland* 1 (1942) 21, pp. 508-510.
- Stades-Vischer, E., 'Adolph Mulder, pionier bouwhistoricus. Een onderzoek naar zijn werkwijze, met name in Dordrecht', in: K. Emmens e.a. (red.), *Monumenten en bouwhistorie. Jaarboek Monumentenzorg 1996*, Zwolle 1996, pp. 230-238.

- Stein, R., 'Die Wiederherstellungsarbeiten im Breslauer Rathaus in den Jahren 1924 bis 1928 und 1934 bis 1936', in: *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, Berlin/Wien 1936, pp. 145-182.
- Stenvert, R. e.a. (red.), *Monumenten in Nederland. Utrecht*, Zwolle 1996.
- Stenvert, R. e.a. (red.), *Monumenten in Nederland. Groningen*, Zwolle 1998.
- Stuers, V. de, 'Holland op zijn smalst', *De Gids* 37 (1873), pp. 320-403.
- Tak, C.B. van der, 'Amersfoort', *Bouwkundig Weekblad* 63 (1942) 4, pp. 25-29.
- Tak, C.B. van der, 'Stadsherstel', *Bouwkundig Weekblad* 63 (1942) 41, pp. 453-455.
- Tak, C.B. van der, *Stadsherstel*, Amsterdam 1944.
- Temminck Groll, C.L., 'Theunes Haakma Wagenaar (1908-1986) ontsloten', *Bulletin KNOB* 90 (1991) 4, pp. 132-134.
- Theunisz, J., 'Over het culturele leven onzer Neder-Saksers', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het culturele leven in Nederland* 1 (1942) 5, pp. 111-113.
- Tillema, J.A.C., 'Victor de Stuers en de Sint Jan van Den Bosch', *Bulletin KNOB* 72 (1973) 4, pp. 177-118.
- Tillema, J.A.C., *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland*, 's-Gravenhage 1975.
- Ven, C. van der, 'De voormalige Rijksgieterij van bronzen geschut te 's-Gravenhage', *Het huis, oud en nieuw. Maandelijksch prentenboek gewijd aan huisinrichting, bouw en sierkunst* 14 (1916) 2, pp. 161-174.
- Vermeulen, F., 'De nieuwe Deutsche bouwkunst als uitdrukking der Deutsche wereldbeschouwing', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het Culturele leven in Nederland* 1 (1942) 1, pp. 20-23.
- Vermeulen, F., 'Nederland's bouwkunst in Rembrandt's tijd', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het culturele leven in Nederland* 3 (1944) 7, pp. 343-351.
- Vries, A. de, 'Kulturfreundlich' of 'kulturfeindlich': het lot van monumenten in oorlogstijd', in: A.G. Schulte e.a. (red.), *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zeist 1995, pp. 227-231.
- Wildt, M., 'Himmlers Terminkalender aus dem Jahr 1937', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 52 (2004) 4, pp. 671-691.
- Wormer, E., 'De Nederlandsche psyche en de cultuurpolitiek van heden', *De Schouw. Orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, gewijd aan het culturele leven in Nederland* 1 (1942) 11, pp. 257-258.

Websites

www.archieven.nl

www.architekturmuseum.ub.tu-berlin.de

www.beeldbank.amsterdam.nl

www.bildindex.de

commons.wikimedia.org

www.dbnl.org

www.delpher.nl

www.deutsche-biographie.de

www.digizeitschriften.de

www.europeana.eu

www.geheugenvannederland.nl

www.haagsebeeldbank.nl

www.historisches-lexikon-bayerns.de

www.knob.nl

www.kog.nl

www.norbert-fels.de

www.romanische-kirchen-koeln.de

www.architekt-langmaack.de

www.wesel.de

Verantwoording afbeeldingen

Cityloop.de:
afb. 9.

Delcampe.de:
afb. 33.

Deutsche Kunst und Denkmalpflege 1935:
afb. 13, 14.

Deutsche Kunst und Denkmalpflege 1936:
afb. 8, 17.

Deutsche Kunst und Denkmalpflege 1938:
afb. 31, 32.

Fleischner, S., *“Schöpferische Denkmalpflege”: Kulturideologie des Nationalsozialismus und Positionen der Denkmalpflege*, Münster 1999 (Beiträge zur Denkmalpflege und Bauforschung, 1):
afb. 12.

Förderverein romanische Kirchen Köln:
afb. 5, 6.

Haags Gemeentearchief:
afb. titelblad, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 61.

Landesmedienzentrum Baden-Württemberg:
afb. 10.

Mein-Wilster.de:
afb. 15.

Norbert Fels Galerie:
afb. 22.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed:
afb. 42, 43, 44, 45, 46, 47, 56, 60.

Scheck, T., *Denkmalpflege und Diktatur: die Erhaltung von Bau- und Kunstdenkmälern in Schleswig-Holstein und im Deutschen Reich zur Zeit des Nationalsozialismus*, Berlin 1995:
afb. 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 35, 37, 38, 40, 41.

Stadsarchief Gemeente Amsterdam:
afb. 48, 49.

TU Berlin-Architekturmuseum:
afb. 3.

Wesel.de:
afb. 34.

Wikimedia Commons:
afb. 1, 2, 4, 7, 11, 16, 30, 36, 39.